

Det grønnes – men gror det?

Dansk landbohistorie og det reformerte landbrug, 1.del

Erik Helmer Pedersen

Fortid og Nutid marts 1999, s. 27-63

I artiklen »Danske husmænd i den politisk korrekte Danmarkshistorie« i *Fortid og Nutid* 1996:2 gav forfatteren et vue over dansk landbrugs- og landbohistorie fra 1880'erne til 1970, som han sammenfattede under overskriften »husmandslinjen«. Det er dette spor, der tages op i denne artikel, som bringes i dette og det følgende nummer. Den landbrugs- og landbohistoriske forskning efter 1970 og frem til 1990'erne gennemgås og indplaces i forhold til de nye overordnede tolkningsrammer, der efterfulgte »husmandslinjen«.

Erik Helmer Pedersen, f. 1932, dr.phil. Siden 1968 ansat ved det historiske institut på Københavns Universitet, fra 1972 som lektor i landbrugshistorie mm. 1976-83 formand for Landbohistorisk Selskab, 1984-98 formand for Historisk-Topografisk selskab for Søllerød Kommune og siden 1996 formand for Dansk Lokalhistorisk Forening (DHF). Har skrevet en række bøger og artikler om dansk landbrugs- og udvandringshistorie, bl.a. disputatsen *Landbrugsraadet som erhvervspolitisk toporgan 1919-33* (1979).

For et par år siden forsøgte jeg i en artikel i *Fortid og Nutid* historiografisk at karakterisere den del af nyere dansk landbohistorie, som behandlede landbostanden og landbrugserhvervets udvikling fra de store landboreformer og frem til ca. 1970.¹ Her sammenfattede jeg udviklingen i et enkelt udtryk, »husmandslinjen«, idet jeg gjorde gældende, at de fleste landbohistorikere i det 20. århundrede har bevidnet husmændenes og landarbejderens forhold en udtalt sympati, ikke alene rent fagligt, men også politisk begrundet, al den stund de fleste danske historikere har bekendt sig til den radikale historikertradition og dermed til en bestemt politisk grundopfattelse, den være sig radikalt eller socialdemokratisk bestemt.

Det faldt sig så meget mere naturligt, som en kendt dansk historiker af det ældre slægtled, P. Munch, var en ledende kraft inden for Det radikale Venstre og et prominent medlem af fle-

re regeringer i det 20. århundrede. Da Det radikale Venstre gennem det meste af århundredet har spillet en central rolle i vor politiske udvikling, kom historikerfagets udøvere og da ikke mindst landbohistorikerne ganske tæt på det politiske magtcentrum. Omvendt satte samme centrum i mangt og meget den historisk-faglige dagsorden, ikke alene for landbohistorien, men også for Danmarkshistorien i bredere forstand. Gennem sit synteseprægede, politologisk orienterede forfatterskab etablerede P. Munch en fremstillingsmåde og en forklaringsform, som de fleste landbohistorikere med Fridlev Skrubbeltrang i spidsen siden har arbejdet indenfor. Der blev lidt firkantet udtrykt skabt en slidstærk tradition for, at danske historikere stod på de svagere socialgruppers side i kampen for det, der opfattedes som en mere ligelig fordeling af samfundsgoderne.

I den omtalte artikel satte jeg en

grænse ved 1970. Den søgtes begrundet med, at husmandsstanden da var i færd med at dele sig i en gruppe af landbrugsproducenter, som i sin økonomiske adfærd ikke adskilte sig stort fra gårdejerggruppen, og en større skare af deltidslændmænd uden direkte tilkobling til den generelle landbrugsproduktion. Dermed tabte husmændene som lændmænd betragtet det meste af den sociale og politiske sympati, de som småbrugere hidtil havde nydt hos flertallet af danske landbohøstørikere med landbohøstøriens store pioner, Fridlev Skrubbeltrang i spidsen.

P. Munchs husmandslineje i 1970'ernes belysning

Selv om husmandsgruppen i løbet af 1970'erne som hævdet tabte en del af landbohøstøriernes forhåndssympati, præsteredes der dog stadig ikke så få forskningsresultater af socialhistorisk betydning inden for samme historikergruppe. Opmærksomheden blev dog i stigende grad rettet mod de historikfaglige analyseproblemer i sig selv, medens den brede forklaringsramme kun lige skimtedes i baggrunden. De fleste af Fridlev Skrubbeltrangs elever hører til denne skole. I denne sammenhæng må det også noteres, at landbostandens og landbrugserhvervets forhold også er blevet behandlet af radikale historikere uden for landbohøstøriernes snævre kreds.

Det kan dog ikke nægtes, at der i begyndelsen af 1970'erne skete en yderligere radikaliserings blandt det yngre slægtled af landbohøstørikere. Fagets indbyggede tradition for socialpolitisk indignation vendtes da entydigt mod de vilkår, gruppen af husmænd og landarbejdere havde været undergivet i tiden efter de store landboreformer. Disse reformer opfattedes især af de marxistisk orienterede historikere som begyndelsen til en landbrugskapi-

talistisk udvikling i Danmark, hvor de tidligere så fortrykte fæstebønder over tid blev forvandlet til borgerlige resp. småborgerlige kapitalister uden større sympati for deres tidligere lidelsesfæller i kampen mod det såkaldte »gods-ejervælde«.

Da universitetsmarxismen som faghistorisk retning omkring 1980 havde mistet det meste af sin hidtil så dragende virkning, blev det i stedet den grønne, miljøhistoriske opfattelse, som angav trenden. Herfra rettedes en til tider voldsom kritik mod det vækstorienterede samfund og da især landbruget, som beskyldtes for et ødelæggende misbrug af de eksisterende naturressourcer. Kritikken omfattede dermed også i større eller mindre grad de tidligere generationer af historikere, som efter denne opfattelse ret tankeløst skulle have bejublet de fremkomne produktionsresultater og deres historiske forudsætninger uden tanke på vækstprocessens påstået ødelæggende virkninger. At denne kritik måtte fremkalde en lige så hvas modkritik, turde være overflødigt at bemærke. Hvorvidt denne trend har mistet sin tiltrækningskraft, er nok for tidligt at afgøre. Lige så usikkert er det, om den postmodernistiske, individualistisk farvede teksttolkning også vinder indpas i den traditionsrige landbohøstøri.

Hermed skulle være angivet omridset af den tolkningsidé, som ligger bag denne og den følgende artikel i *Fortid og Nutid*. Da husmandslinejen mister sin aktuelle relevans for landbohøstørikerne, vendes den historiske kritik mod de socialpolitiske og miljømæssige konsekvenser af de store landboreformer i deres udklang i et moderne, markedsøkonomisk styret landbrugserhverv. Sat lidt på spidsen kan det udtrykkes sådan, at moderne lændmænd ofte ses i rollen som markedsøkonomisk motiverede foretagere, som hensynsløst tolder af de forhåndenværende naturressourcer, i stort om-

fang spædet op med alskens vækstfremmere uden tanke på, at de herigennem forurener miljøet i faretruende grad til skade for kommende generationer.

I overensstemmelse med den således opridsede problemformulering vil jeg da give en kort karakteristik af de vigtigste bidrag, der er fremkommet siden ca. 1970, til historien om den danske landbostand og det danske landbrugserhvervs udvikling. Hovedvægten vil ifølge sagens natur blive lagt på tiden efter de store landboreformer og deres virkninger, eftersom jeg kun i et vist omfang har arbejdet med landboudviklingen før 1780'erne og slet ikke med tiden før enevældens indførelse 1660.

Da perspektivet i selve fremstillingen er lagt historiografisk an, dels efter forfatterens placering i vedkommende skole, dels efter publikationens (arbejdets) udgivelsesår, kan skildringen ikke umiddelbart aflæses som en kronologisk funderet skildring af landboernes og landbrugets historie fra ca. 1700 og til i dag. Det er dog mit håb, at den afsluttende opsummering kan bøde lidt på savnet af en indholdsmæssig kronologi.

Mange vil sikkert mene, at det foretagne udvalg af bøger og artikler er ret selektivt bestemt. Afgørende for udvalget har imidlertid været, om de pågældende bidrag i deres tolkning af de grundlæggende problemer inden for landbohistorien lader sig entydigt placere i brydningsfeltet mellem ældre og yngre forklaringsmønstre.

Analysen vil blive søgt tematiseret efter den »skole« eller faghistoriske retning, vedkommende forfatter mere eller mindre direkte tilslutter sig. Det afgørende spørgsmål vil være, om forfatteren stort set accepterer den forklaringsform, som tidligere forfattere har udformet, når det drejer sig om at tolke de indvundne forskningsresultater ind i en bredere sammenhæng.

Figur 1. Dr.phil. Fridlev Skrubbeltrang som 70-årig i 1970. Det sidste store værk fra hans hånd, »Det danske landbosamfund 1500-1800« (1978) fik sin endelige form i gode arbejdsår umiddelbart efter pensioneringen fra lektoratet i landbohistorie ved Københavns Universitet (Fotograf: Kurt Nielsen. Nordfoto).

Bryder vedkommende på afgørende punkter med denne tradition, skabes der med andre ord en ny forklaringsform, som herefter må bestå sin prøve i konkurrence med ældre og evt. yngre »skoler«.

Fridlev Skrubbeltrangs skole inden for dansk landbohistorie

Udgangspunktet for den følgende fremstilling vil blive taget i Fridlev Skrubbeltrangs sidste store værk *Det danske Landbosamfund 1500-1800* (1978), og dette leder over i en præsentation af de landbohistorikere, i første række hans elever, som i særlig grad

har ladet sig inspirere af hans social-historiske grundopfattelse. En let afvigende udgave af den skrubbeltangske, kildekritisk orienterede skole udgøres af de historikere, der som jeg mest har beskæftiget sig med økonomiske og organisatorisk-historiske emner.

Herfra sker en glidende overgang til de bidrag, hvor forfatterne i større eller mindre grad har bekendt sig til en marxistisk-materialistisk historieopfattelse. Næste led i undersøgelsen bliver da den miljøhistoriske forklaringsform. Der går ikke i alle tilfælde en direkte linje mellem de to retninger eller skoler, men nægtes kan det ikke, at den historiske kritik i begge tilfælde rettes mod de grundsætninger, der har styret den markedsøkonomiske produktionsform og dens forudsætninger. I denne sammenhæng falder det også mest naturligt at omtale de få bidrag, der har behandlet den landbrugsteknologiske udvikling i Danmark.

Den landbrugsvidenskabelige og -økonomiske retning inden for historisk-skrivningen har en lang tradition bag sig i Danmark. Dens ypperste repræsentant i vor tid er S.P. Jensen, tidligere leder af De danske Landboforeningers og Landbrugsrådets fælles økonomisk-statistiske afdeling. Som det vil blive vist, har S.P. Jensen udviklet en agroøkologisk retning, hvor de naturvidenskabelige og landbrugsvidenskabelige forskningsresultater skaber den tolkningsmæssige baggrund.

Fagøkonomerne har ligeledes en grundfæstet tradition for at arbejde med landbohistoriske emner. I moderne tid har forfattere som Hans Chr. Johansen og Ingrid Henriksen viet landbohistoriske problemstillinger en særlig interesse.

Den etnologiske forskning er ikke taget i betragtning i nærværende redegørelse, dels fordi dens uomtvistelige resultater ikke umiddelbart kan placeres i forhold til de her anvendte forkla-

ringsmønstre, dels fordi jeg ikke finder mig fagligt kompetent til at uddrage og klassificere de vigtigste resultater af denne forskningsindsats.

De enkelte forskningsretninger vil som allerede antydnet blive placeret i forhold til den forklaringsform, Fridlev Skrubbeltang praktiserede i overensstemmelse med den linje, P. Munch havde udstukket, og som jeg som nævnt har kaldt »husmandslinjen«. I et kort begreb kan denne forklaringsform karakteriseres som den radikale historikerretnings forsøg på at opfatte den landbohistoriske udvikling som beretningen om de store landboreformers gradvise opfyldelse i nyere og nyeste tid i konsekvens af samfundets stigende demokratisering og humanisering. Idet den markedsøkonomiske udvikling tages for givet, rettes opmærksomheden mod landbostandens sociale og politiske reaktionsmønstre, påvirket som den er af den økonomiske udvikling på den ene side og den reformpolitiske på den anden. Historikerens sympati ligger afgjort hos den svagere part, husmænd og landarbejdere.

Det er imidlertid karakteristisk, at det grundlæggende forklaringsmønstre eller historikersynet næsten aldrig udfoldes nærmere. I stigende grad retter en forsker som Fridlev Skrubbeltang derimod sin opmærksomhed mod de kildekritiske vanskeligheder, der knytter sig til at benytte et fragmentarisk kildemateriale med de deraf følgende problemer omkring dets repræsentativitet.²

Selv om Skrubbeltang også har beskæftiget sig ret indgående med det 19-20. århundredes landbohistoriske udvikling, har hans primære forskning hovedsagelig ligget i stavnsbåndsperioden med dens baggrund på den ene side og dens udklang i de store reformer på den anden. Dermed er også angivet det interesseområde, som har præget den senere forskning og histo-

rieskrivning al den stund, de fleste af dens udøvere var hans elever.

Det ligger i sagens natur, at dr. Skrubbeltrang må nære en stærk sympati for de personer i det enevældige regeringssystem, som stod bag denne reformlovgivning. Dog har han svært ved at forklare sig en Chr. D. Reventlows vaklende holdning i hoverispørgsmålet. Det samme gælder til en vis grad Reventlows aftagende interesse for husmandspolitikken. At en politiker ofte tvinges til at tilsidesætte idealistiske hensyn til fordel for realpolitiske eller måske snarere *realøkonomiske*, har Skrubbeltrang svært ved at acceptere. På den anden side føler han det som sin pligt som historiker at forsvare en statsmand som Reventlow, hvis han efter Skrubbeltrangs opfattelse behandles uforstående, ja kritisk. Det forklarer hans kraftige reaktion på Thorkild Kjærgaards forskellige indlæg.³

I det følgende vil jeg præsentere nogle af Skrubbeltrangskolens repræsentanter, naturligt nok begyndende med selve hovedpersonen. Det er da hensigten at opsummere de vigtigste af de forskningsmæssige resultater, der efter mit bedste skøn er opnået gennem vedkommende arbejde for bedre at kunne afgøre, om forfatterne forholdsvis entydigt arbejder inden for den overordnede forklaringsramme. I min konklusion vil jeg da søge at vise, dels hvor langt forskningen er nået inden for de enkelte tidsafsnit (=århundreder), dels hvorledes den skrubbeltrangske forklaringsform har stået sin prøve.

Det er ikke min hensigt generelt at foretage en kritisk evaluering af de fremlagte forskningsresultater, da en sådan procedure helt ville sprænge de i forvejen så hårdt opspændte rammer. En undtagelse gælder de forsøg på brud med Skrubbeltrangskolen, som sker gennem Thorkild Kjærgaards miljøhistoriske tolkningsforsøg. Her

inddrages kritikken mod miljølinjen i et forsøg på at forklare, hvorfor opgøret med Skrubbeltrangskolen efter mit skøn ikke har ført til varige resultater i form af en ny »skole«. Dermed mener jeg at have konkretiseret det grundsynspunkt, der bærer denne artikel: at »husmandslinjen«, om end i modificeret udgave, stadig er den mest almindelige forklaringsform inden for dansk landbo- og landbrugshistorie.

Fridlev Skrubbeltrangs socialhistorisk funderede forklaringsform

Humanistisk præget idealisme contra økonomisk realisme

I 1978 udgav dansk landbohistories nestor, den henved 80-årige Fridlev Skrubbeltrang det tidligere nævnte værk om den landbohistoriske udvikling i Danmark 1500-1800. Her sammenfattede han i 5 store hovedafsnit såvel egne som andres forskningresultater inden for ældre og nyere litteratur på området, idet han i et 6. og sidste afsnit gav sin vurdering af kilde- og materialesituationen.

Et centralt kapitel i hans fremstilling er »Gårdbrugernes fæsteforhold 1720-59« (s. 214-234, jf. bilaget s. 457-465), fordi han heri kunne fremlægge resultaterne af mange års indgående studier over fæstevæsenets udvikling på 68 danske godser i denne vigtige periode i den såkaldte »stavnsbåndperiode«. Efter Skrubbeltrangs opfattelse skete der her en gradvis forbedring af gårdfæsternes vilkår, idet familiefæstet, i første række sønnens eller svigersønnens overtagelse af fæstegården, efterhånden dækkede omkring halvdelen af samtlige fæsteskitter.

I kapitlet »Fæsteafgifter. Hoveriudgifter og hoverilovgivning. Andre ydel-

Figur 2. Fhv. landsarkivar Jens Holmgaard (f. 1920) er en af vor tids mest markante landbohistoriske forskere. Ikke mindst hans undersøgelser af statens økonomiske interesser i landboreformerne og af stavnsbåndets virkninger har kastet helt nyt lys over centrale landbohistoriske temaer (Landsarkivet for Nørrejylland).

ser« (s. 346-391) behandlede Skrubbeltrang lige så indgående det store spørgsmål om hoveriets endelige lovfæstelse 1799. Her erkendtes det uden videre, at dette spørgsmål ikke blev løst tilfredsstillende, set fra fæstebondens og især fæstehusmandens synspunkt. Hoveriydelserne blev nok protokolleret, men ikke nødvendigvis gjort faste og uforanderlige. Og husmandshoveriet omfattedes ikke af loven.

Pladsen her tillader ikke en blot nogenlunde dækkende karakteristik af dette testamente over Skrubbeltrangs pionerindsats som landbohistoriker. Den afgørende forklaringsform eller drivkraft i udviklingen er den fremadskridende humanisering og folkeoplysning, som i løbet af det 18. århundrede motiverer reformvenner i de styrende

lag til at udskifte godsejernes tvangsregimente med et i princippet frit kontraktforhold, rammet ind af bondebeskyttende reformlove. Der skulle dog hengå et halvt århundrede, før husmændene også kom ind under lovens beskyttende vingefang.

Bogen vakte naturligvis stor opsigt, såvel i akademiske som folkelige kredse. De fleste anmeldere opfattede den umiddelbart som dr. Skrubbeltrangs afsluttende status, baseret på et enestående førstehåndskendskab til de primære kilder. I mangel af en egentlig statistik havde forfatteren her registreret og analyseret så mange enkeltoplysninger, at det nu var muligt at danne sig et nogenlunde sammenhængende og sandfærdigt billede af bondestandens livsvilkår i perioden før og efter stavnsbåndstiden.

Kun en enkelt dissens blandede sig i dette jubelkor. Daværende landsarkivar ved Landsarkivet i Viborg, Jens Holmgaard, Skrubbeltrangs yngre kollega som skarpttænkende landbohistoriker, ville nok tilkende forfatteren den ære at være dansk landbohistories førstemand, men han kunne ikke uden videre tilslutte sig den vurdering af fæsteforholdet i stavnsbåndstiden, den ældre kollega her havde fremlagt.⁴ Såvel kategoriseringen som analysen af fæstebrevens oplysninger om årsagerne til et givet fæsteskitte var efter Jens Holmgaards opfattelse ret mangelfuld.

Når Skrubbeltrang hævdede, at udviklingen i løbet af det 18. århundrede gik i retning af større imødekommenhed fra godsejernes side over for fæstebøndernes ønske om livs- og familiefæste, ville Jens Holmgaard ikke bestride det hypotetiske indhold af denne opfattelse, men ville blot påpege, at den fremlagte statistik efter hans skøn ikke tillod en altfor håndfast konklusion. Nok skete der fra 1720'erne til 1730'erne en markant forbedring af fæsteforholdene, men i de efterfølgen-

de tiår fremkom der så stærke fluktuationer, at den påståede forbedring først lader sig entydigt påvise i tiden efter de store landboreformer.

I stedet for at ville se forklaringen i en stigende humanisering og oplysning hos godsejere såvel som de politiske beslutningstagere ville Jens Holmgaard snarere studere forholdet mellem konjunkturer og befolkningsudvikling på den ene side og fæsteforholdenes udvikling på den anden.

Jens Holmgaard kunne derimod tilslutte sig Skrubbeltangs i grunden ganske revolutionerende synspunkt: at stavnsbåndet ikke uden videre kunne opfattes som udtryk for grov bondeundertrykkelse.⁵ På mange måder havde godsejer og bonde her fælles interesser. Baggrunden for denne tilslutning uddybede Jens Holmgaard derefter i sit bidrag til jubilæumslitteraturen omkring bondefrigørelsens 200-årsdag i 1988.⁶ Her gjorde han gældende, at udskiftningsreformen af 1781 samt de efterfølgende salg af fæstegårde til selveje var de helt centrale landboreformer. Stavnsbåndet var langt fra så bondeundertrykkende som hidtil antaget. I realiteten kunne de vordende landsoldater og fæstere enten frikøbe sig eller simpelthen rømme bort fra godset for at skabe sig en ny og bedre tilværelse andetsteds.

Taberne i den sociale kamp var og blev husmændene, som reformlovgivningen ikke ofrede mange paragraffer på, fastslog Holmgaard. Dermed havde han endnu engang bevidnet sin sympati for de svage i landbosamfundet, en holdning, der gentagne gange har spillet en prægnant rolle i hans afhandlinger om stavnsbåndstidens bondesamfund. Landsoldaternes søndagsøksercits bag sognekirken var efter Jens Holmgaards opfattelse en hård prøvelse for de unge tjenestekarle, som ofte var dødtrette efter mange miles vandring ad dårlige veje for at nå frem til øvelsespladsen.⁷ Prygl var nok en

såre velkendt ting for de fleste tjenestekarle, men befalingsmændenes ofte så sadistiske adfærd over for deres undergivne skræmte mange fra vid og sans. Landmilitseren var efter Jens Holmgaards opfattelse ikke en oplivende søndagsadspredelse, men et stykke bondeplageri af værste skuffe.

Det har hele tiden været Jens Holmgaard magtpåliggende at få afdækket den økonomiske mekanisme, som efter hans opfattelse styrede udviklingen i det danske landbosamfund i tiden før og umiddelbart efter landboreformerne. En nærlæsning af baroniet Lindendorfs tienderegnskaber ca. 1710-1752 afspejlede tydeligt virkningerne af 1730'ernes landbrugskrise, fastslog han.⁸ Nok skete der omkring 1740 en svag opgang, men den blev hurtigt brudt af kvægsygens hærgen fra 1745. Derefter steg forpagtningsafgiften på ny, men ikke så meget som kornpriserne.

Den tids kornpriser kunne fluktuere ret kraftigt, noget som Jens Holmgaard har haft blik for.⁹ Et nærmere studium af baggrunden for et kraftigt prishop i 1740 ledte ham til den konklusion, at nok var der »naturlige« årsager til en stedvis katastrofal kornmangel med heraf følgende prisstigninger, men spekulationslystne købmænd og godsejere så straks deres fordel i at dreje prisskruen nok en omgang. Resultatet blev i mange tilfælde underernæring med alle dens følger, noget der kan aflæses i den tids dødsstatistik.

Her stod bondebefolkningen ret magtesløst over for andres manipulationer med livsvigtige forsyninger. Omvendt forholdt det sig med enevoldsregeringens vidtspundne forsøg 1757-76 på at komme det lokale og strengt forbudte brændevinsbrænderi til livs. Ikke så meget for at hæve befolkningens sundhedstilstand som for at skaffe flere offentlige indtægter gennem forhøjede afgifter, bemærker

Jens Holmgaard lettere sarkastisk.¹⁰ Alle midler blev taget i anvendelse fra forpagtningsystemer til vidtgående sanktioner mod lovbruderne, men for-gæves. Her havde godsejere som bønder fælles interesse i at sidde de mange påbud overhørig, vel vidende, at regeringen ikke havde magt som agt.

At det enevældige styre førte en bevidst politik på det økonomisk-sociale område, har Jens Holmgaard aldrig betvivlet. Så tidligt som i 1954 fremlagde han en undersøgelse af baggrunden for de nordsjællandske landboreformer 1785ff., hvori han gjorde gældende, at den afgørende motivering ikke så meget var af socialpolitisk som af økonomisk-politisk natur. Der skulle rent ud sagt flere penge i statskassen.¹¹

Med Holmgaards ord spillede »rent fiskale overvejelser« en vigtig rolle. Lad nu være, at de ledende embedsmænd har udtrykt sig rent taktisk, når de så højligens besang de store fordele ved at forvandle uformuende fæstebønder til velstående arvefæstere – tilbage står den omstændighed, at Jens Holmgaard gennem sit indgående kendskab til det enevældige finansstyre har tilført vor viden om landboreformernes tilblivelse et vigtigt korrektiv. At regeringen bag de lukkede døre tog uhyre pragmatisk på tingene, dokumenterer Jens Holmgaard også gennem sine studier over de såkaldte godsslagtere, som opkøbte herregårde i stort tal for at tjene lette penge på bøndergodsets bortsalg til selveje.¹² Når regeringen mod krav om bøndergodsets forudgående udstykning tilsikrede en godsslagter de hidtidige privilegier på vedkommende hovedgård, lod den iflg. Jens Holmgaard sig lede af det gustne overlæg. Godsslagterens entreprenante virksomhed befordrede i virkeligheden reformen over alle reformer, udstykningen med dens rent fiskale eftervirkninger, mener Holmgaard.

Landboreformerne er med andre ord

resultat af en lang proces, som tog sin begyndelse efter 1730'ernes landbrugs-krise, præciserer Jens Holmgaard.¹³ Her satte en langvarig konjunkturo-pgang ind, som uvægerlig måtte lede til en omfattende modernisering af landbrugsstrukturen, de store landboreformer. Dygtige landbrugsproducenter og velbeslåede skatteydere var endemålet. Hvor Fridlev Skrubbeltrang i statsmanden Chr. D. Reventlows reformindsats helst vil se et ægte udtryk for oplysningstidens forældrende dannelsesidealer, har den nøgterne Jens Holmgaard et skarpere blik for embedsmandens bestræbelser på at iklæde sine taktiske overvejelser et idealistisk stemt ordvalg. Til gengæld er de to landbohistorikere grundlæggende enige om at betragte reformværket som den afgørende drivkraft i vor historiske udvikling i nyere og nyeste tid. Den radikale historikertradition var (endnu) ikke blevet sprængt.

Fæstebonden og hans arbejdsmark

I 1973 havde Fridlev Skrubbeltrang fremlagt resultatet af sine studier over den hoveridagbog, baronen til Løvenborg førte som medlem af den sjællandsk-fynske hoverikommission 1795-97.¹⁴ Ved plakat af 5. juni 1795 havde regeringen udnævnt en række hoverikommissærer. De havde til opgave at opsøge de godser, hvor hoveriet endnu ikke var blevet gjort bestemt, sådan som plakater af 1791 og 1793 tilsagde det. Kommissærerne skulle ved mægling eller kendelse få tingene sat på plads. I sin dagbog fra disse rejser har baron C.M.H. Løvenskiold, Løvenborg, dels redegjort for selve kommissionsarbejdet, dels i ligefremme vendinger givet sin karakteristisk af de godsejerkolleger, hvis højeste ønske var at presse så meget arbejde ud af hoveribønderne som vel muligt.

Udover selve kildepublikationen har dr. Skrubbeltrang skrevet en lang indledning, som i realiteten former sig som en landbohistorisk afhandling over hoveriets og godslandbrugets historiske udvikling i Danmark, naturligt nok centreret omkring baroniet Løvenborg. Trods udtalt sympati for Chr. D. Reventlows reformpolitiske indsats i almindelighed må Skrubbeltrang dog konstatere, at 1790'ernes hoveribestemmelser nok så meget tilgodeser godsejernes som hoveribøndernes interesser, og at Reventlow hverken havde magt eller agt til at få hoveribyrden effektivt reduceret.¹⁵

Fridlev Skrubbeltrang kunne her bygge på en række resultater, nogle af hans specialestuderende havde fremdraget gennem studier over primærmateriale i godsarkiver og i offentlige arkiver.¹⁶ To af disse specialer blev i forkortet form offentliggjort det følgende år i *Bol og By*.¹⁷ På baggrund af en analyse af Løvenborg gods' hoveribog fra 1771-73, sammenholdt med M.H. Løvenskiolds dagjournal og andre interne dokumenter, viser Birgit Løgstrup i sin afhandling, at det faktisk lykkedes godsadministrationen trods overgang til koppelbrug at holde den enkelte bondes hoveriydelse inden for den ramme på 150 dage om året, den bondevenlige forordning af 20. februar 1771 satte som maksimum.

Arne Hentzes afhandling om dyrkingen på sjællandske fæstegårde efter endt udskiftning tager sit udgangspunkt i det krav, datidens landbrugspublicister opstillede om at drive hovedgårdsjorden såvel som bondejorden planmæssigt.¹⁸ Søgte godsejerne at fremme overgangen til koppelbrug ved at foreskrive planmæssig drift i den tids fæstebreve, spørger Arne Hentze.

Som det skildres af samtidige rapportører som Gregers Begtrup og amtsbeskrivelsernes forfattere (O.D. Lütken, Præstø amt 1839, P. Duus, Sorø amt 1840 og Th. Hasle, Holbæk

Forordning

om

Jord = Fællesskabets Ophævelse,

med flere Foranstaltninger

til Landvæsenets Forbedring udi Danmark.

Christiansborg Slot den 23de April 1781.

Kjøbenhavn, 1781.

Trykt hos Hofbogtrykker Nicolaus Møllert.

Figur 3. Udskiftningen af jordfællesskabet blev taget op i flere af 1970'ernes landbohistoriske arbejder. Forordningen af 23. april 1781 blev den vigtigste reform på området.

amt 1844) lykkedes det kun i begrænset omfang for godsejerne at erstatte det, de opfattede som gammeldags »bondeslendrian«, med moderne driftsformer. Faktorer som Napoleonskrigene og vekslende konjunkturer i tiden efter 1814 forsinkede udviklingen, især mærkbart i Holbæk og Sorø amter.

I festskriftet til dr. Skrubbeltrang på 70-årsdagen 1970 havde en anden af hans elever Birthe Stig Jørgensen undersøgt en tidlig reaktion på overgangen til selveje med påfølgende udskiftning.¹⁹ Det drejer sig om de kgl. fæstebønder i Hørsholm amt, som i 1761 fik arvefæsterskøder på deres gårde og derved blev selvejerbønder. Ret hurtigt tog bønderne de fleste steder initiativ til at få udskiftet deres jorde af fællesskabet, selv om det undertiden krævede udflytning fra landsbyens trygge lo-

kalsamfund. I 1784 var således 22 ud af 26 landsbyer blevet udskiftet, i en del tilfælde gennem indbyrdes overenskomst mellem bønderne. Overalt så bønderne på egne fordele ved forretningen og gav pokker i fællesskabet.

Selv om forfatteren ikke er elev af Skrubbeltrang, men af dennes elev Claus Bjørn, falder det dog naturligt her at omtale Jørgen Dieckmann Rasmussens afhandling om udskiftningen i det københavnske rytterdistrikt.²⁰ På basis af en tæt undersøgelse af såvel de overleverede udskiftningsforretninger som bondeklager og landvæsensindberetninger kan forfatteren konstatere, at bønderne udviste en stærk og tidligt manifesteret interesse for at få udskiftningen af deres jorde gennemført. Inden regeringen i 1781 havde udstedt den store forordning om udskiftningen, havde henvend 3/4 af bønderne bedt om at få forretningen gennemført. Til gengæld tog mange udskiftningsforretninger mere end ét år at gennemføre. Den lange ventetid hensatte ofte bønderne i en uvirksom tilstand, medens de ventede på at kunne tjene endnu flere penge på at levere varer til københavnerne. Hele 28% fik deres gårde udflyttet ved samme lejlighed.

Næsten samtidig med disse afhandlinger udgav en anden Skrubbeltrangelev Margit Mogensen sit speciale, ligeledes i forkortet form.²¹ Fremstillingen var her formet som en konfrontationsanalyse af sammenhængen mellem landbolovgivningens målsætning og den lokale udvikling blandt kronbønder i 10 sogne og på proprietærgodset Dragsholm i Odsherred. Begge steder havde ca. 40% af bønderne livsfæste. Forsiddelsesprocenten på Dragsholm var 24%, svarende til et sjællandsk gennemsnit, medens det tilsvarende tal for kronbønderne var 17,7.²²

Hver anden bonde kunne regne med at opnå familiefæste, en ret høj andel, finder Margit Mogensen. I 12-16% af

tilfældene skete fæsteskiftet »godviligt«, men bag det enkelte livsløb lå i gennemsnit en virksomhedsperiode på 20 år. På krongodset blev bønderne i stort tal afkrævet indfæstning, og 1790'ernes konjunkturofgang motiverede åbenbart stigende satser. Dragsholms fæstebønder slap noget billigere på det punkt, og de modtog i tiden op til 1787 en større kontanthjælp end deres kgl. fæller, når gården var brøstfældig.

Omvendt var restancelisterne på krongodset adskilligt længere end på Dragsholm. Misvækstårene fra 1770'ernes begyndelse talte deres tydelige sprog. Ville en kronbonde udskifte eller udflytte, lånte den kgl. godsadministration ham dog et villigt øre. Paradoksalt nok blev kronbønderne mere velhavende i 1790'erne, hvad man kan læse ud af den tids skiftedokumenter. Der høstede én fold mere end førhen, de fik råd til at holde flere kreaturer, og det mærkedes straks. Det fik på den anden side deres godsejere til at presse flere forsiddelser igennem end tidligere. Udskiftningen var og blev den mest betydningsfulde landboreform, konkluderer Margit Mogensen.

Hvor Margit Mogensen havde set sig nødsaget til at udelade en omtale af husmændenes forhold i sin trykte undersøgelse, satte Skrubbeltrang- og Claus Bjørn-eleven Asger Th. Simonsen i sit fotografisk aftrykte speciale denne samfundsgruppe som det centrale element i sin undersøgelse.²³ I et parallelt forløb vil forfatteren drøfte den socialhistoriske og den politisk-historiske udvikling i 3 udvalgte områder med i alt 7 sogne på Lolland-Falster, koncentreret omkring samspillet mellem husmændenes sociale situation og den modsvarende debat om husmandssagen og -politikken 1840-46. Den socialhistoriske del af undersøgelsen bygger mest på materiale i offentlige arkiver, ikke mindst retsprotokoller, suppleret med de betænkninger om husmands- og landarbejdersagen,

de nyoprettede sogneforstanderskaber blev afkrævet 1843-44. Omkring den politisk-historiske del af undersøgelsen har Simonsen i vid udstrækning brugt datidens aviser.

Resultatet af undersøgelsen er, at den voksende skare af husmænd og landarbejdere ikke fik del i det økonomiske opsving i 1840'erne, og at deres vilkår på de lokale godser ofte var præget af stor vilkårlighed. Det hører dog med i billedet, at der inden for husmandsklassen gjorde sig store forskellige gældende, økonomisk som socialt. Røret ledte til en socialpolitisk protestbevægelse, ofte båret frem af repræsentanter for gårdmandsklassen, eftersom den politiske vækkelse af denne gruppe trak husmandssagen med sig i sit ledebånd. Bevægelsen kulminerede sommeren 1843. Den nystiftede organisation Falster Landboforening brugte husmandssagen som ammunition i den politiske kamp. Det var agitatorer som Rasmus Sørensen og Peder Hansen Lundby, som talte varmt for bondestandens samlede solidaritet over for trykket fra det omgivende samfund. Med sin kildekritiske stringens og sin store objektivitet er Asger Th. Simonsen en typisk repræsentant for Skrubbeltrangskolen.

At bønder som husmænd havde grund til at protestere mod et patriarkalsk sindet overklassestyre, ses af Erik Stig Jørgensens analyse af hove-risporøgsmålets behandling i Østifternes stænderforsamling.²⁴ Her vises det for det første, at de mange petitioner om en tvangs afløsning på fordelagtige vilkår for bønderne efteråret 1835 var fremkaldt af enkelte stænderdeputerede af 2. geled, og for det andet, at den bestemmende elite blandt de stænderdeputerede med papirfabrikant J.C. Drewsen i spidsen afviste enhver tanke om en tvangsordning. Efter Erik Stig Jørgensens opfattelse skabte denne adfærd en sådan uvilje blandt bonderepræsentanterne i stænderforsam-

lingen, at man først i 1844 ville genoptage det politiske samarbejde med det liberale borgerskab og da på basis af den nok så radikale tankegang, ført i pennen af Orla Lehmann, at bønderne i virkeligheden ejede jorden.

Et fynsk korrektiv

Karl Peder Pedersens undersøgelse af fæstebøndernes økonomiske og sociale situation på de vestfynske godser Erholm-Søndergårde begyndte også som et historisk speciale, afleveret ved Odense Universitet, men senere trykt i udvidet form.²⁵ I virkningsfuld kontrast til det formørkede billede, landbohistorikerne traditionelt har tegnet af stavnsbåndstidens sjællandske fæstebonde, udleder Karl Peder Pedersen da af de overleverede dokumenter et optimistisk præget signalement af hans fynske kollega.

Inden for de rammer, det patriarkalske godsejerstyre opstillede, var fæstebønderne på Erholm-Søndergårde normalt i stand til at skøtte deres egne sager. Familiefæstet blev med tiden dominerende, og de stigende indfæstninger vidner om en økonomisk fremgang over hele linjen. Her var sammenfald mellem godsejerens og bondens interesser, også fordi bondebruget rent økonomisk godt kunne stå sig i konkurrencen med godslandbruget. Derfor var bønderne på godset reformsindede; de ville have hoveriet afløst og jorderne udskiftet, fordi det yderligere ville befordre en igangværende udvikling.

Karl Peder Pedersens undersøgelse er nok bygget op omkring den skrubbeltrangske analyseramme, men hvad angår forklaringsformen, har den socialhistoriske determinisme måttet give plads for en antagelse af en økonomisk-historisk rationalitet i begge parter adfærd.

Figur 4. Claus Bjørn (f. 1944) foran Reventlow-museet på Pederstrup ved udgivelsen af biografien over Chr. D. Reventlow, 1992 (Nordfoto).

Claus Bjørns opfattelse af den tænkende bonde

Inden Fridlev Skrubbeltrang lagde pennen til sit store værk om det danske landbosamfund, stillede han sig selv og andre det interessante spørgsmål, hvorledes den danske fæstebonde i grunden selv opfattede sin situation, tolkede sin tilværelse.²⁶ Denne udfordring tog en af hans elever, Claus Bjørn, nogle år senere op i en afhandling om bondens syn på magthierarkiet præst, herremand, embedsmand og konge.²⁷ Inden da havde Claus Bjørn nået at fremlægge en lang række større og mindre afhandlinger om landbohistoriske problemer og dermed beslægtede emner. Det ligger uden for de her opstillede rammer at ville præsentere hele dette forfatterskab; det må blive ved de bidrag, som peger frem mod et begyndende brud med den skrubbeltrangske idealisme.

Claus Bjørn beskæftiger sig i sit tidlige forfatterskab med to store temaer: landbrugets andelsbevægelse med særlig tanke på mejeribrugets udvikling og den pletvise uro i fæstebøndernes rækker, når de stred under stavnsbåndets tunge åg. En sidegevinst ved Claus Bjørns andelshistoriske studier blev bidraget til Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs 200-års jubilæumsbog.²⁸ Her skildredes den omfattende indsats, landøkonomen og højskolemanden Jørgen la Cour udøvede, først som stifter og forstander ved vor første egentlige landbrugsskole Landboskolen ved Lyngby 1868,²⁹ senere som sekretær for Landhusholdningsselskabet 1875-1892, idet han dog allerede fra 1867 redigerede *Tidsskrift for Landøkonomi*, selskabets officielle organ.

J.C. la Cour er nok den største ener, dansk landbrug har fostret – højremand, grundtvigianer og landbrugs-teoretiker i én og samme person. Han lod sig ikke presse ind i en skabelon af kendt dansk landmandstype, konstateres det. Særdeles bevidst om sit eget værd talte han storlandbrugets mænd midt imod, når de under 1880'ernes og 1890'ernes store landbrugskrise uden videre ville dele underskuddet på driften med den øvrige befolkning. Landbrugets unge skulle nok have en god faglig uddannelse, men stod det til la Cour, skulle de også styrkes i deres patriotisk-kristelige udrustning.

Gennem flere år havde Claus Bjørn indsamlet materiale på lokalt og centralt hold om mejeribrugets udvikling i Danmark fra håndteringens egentlige gennembrud i Danmark omkring 1860 til sognemejeriernes højsommer-tid 1914. Essensen af sine studier publicerede han i andelsmejeriernes 100-års jubilæumsværk fra 1982, en guldgrube af faktuel viden om den danske andelsbevægelses vel nok største bedrift.³⁰ Forud herfor lå nogle punktstudier, bl. a. om andelsmejeriernes første

tid³¹ og om fællesmejerierne, de første lokalmejerier. Sidstnævnte afhandling vil blive omtalt senere,³² her skal specielt nævnes arbejdet om andelsmejeriernes opståen. Her vises det entydigt, at denne bevægelse havde flere arnesteder og ikke blot Hjedning ved Varde, hvor man 1882 oprettede Danmarks første andelsmejeri. På Fyn etableredes 1884-85 flere »aktiemejerier«, som først senere forvandlede til det, man normalt forstår ved andelsmejerier.

I sin omfattende jubilæumsskildring understreger Claus Bjørn, at den danske andelsmejeribevægelse »fødtes« med alle sine grundtræk i svøb, baseret som den var på produktion af eksportsmør af ensartet kvalitet (siden 1906 officielt kontrolleret gennem »lurmærket«). Oven på lokalstrukturen kunne tvangsfrit bygges en foreningsorganisation, som med statsmagten som et meget forstående mejeripoliti kunne sikre et fælles fodslag omkring en industri af største betydning for den danske økonomi.

Selv om det ikke skinner igennem de senere andelsstudier, var Claus Bjørn på dette tidspunkt inspireret af den engelske socialhistoriker af marxistisk observans Eric Hobsbawn.³³ Holdningen kan f.eks. spores i en engelsksproget oversigtsartikel om de danske bønder og landboreformere,³⁴ og i fremstillingen af den såkaldte jyske proprietærfejde 1790-91,³⁵ og kommer til fuldt udtryk i den tidligere nævnte bog fra 1981 om bonden og de højere herrer.

Med udgangspunkt i lokalhistoriske skildringer af forfattere som Poul Bjerger, Povl Hansen, Jeppe Aakjær m.fl. tolker Claus Bjørn her fæstebøndernes spredte protestmanifestationer ind i et større mønster. Når det trods tiltagende antal klager og protester i de sidste par årtier af det 18. århundrede ikke kom til en egentlig bonderejsning, ser Claus Bjørn det som et udtryk for land-

bosamfundets decentraliserede magtstruktur.

Bondens verden var den lokale, godsets og landsbyens. Hvad der skete hinsides sognegrænsen, havde man kun vage forestillinger om. Den overordnede magtstruktur brød ikke sammen i datidens Danmark; derfor opstod der efter Claus Bjørns mening aldrig en situation, der kunne opflamme folk til en voldelig bonderejsning, sådan som Henry A. Landsberger har drøftet det i et samleværk om bondepolitik.³⁶ Ikke desto mindre kan man efter Claus Bjørns opfattelse spore en latent og politisk potent uro i dens tids bondesamfund, en magtfaktor, som i det stille påvirkede de politiske beslutningsprocesser.

I andre sammenhænge havde Claus Bjørn beskæftiget sig med bondealmuens reaktionsmønster over for myndighederne, såsom klager fra fynske bønder over fremgangsmåden ved bortauktioneringen af dele af ryttergodset.³⁷ I en artikel fra 1983 undersøgte han, hvorledes bønderne havde reageret på det nyoprettede Generallandvæsenskollegiums opfordring gennem forordningen om dets oprettelse af 15. april 1768 om frit at komme frem med nyttige og tjenlige forslag »til Land-Oeconomiens og Agerdyrkningens Forbedring«, som det udtryktes.³⁸ Udover en status over udskiftningens og arvefæstets indførelse efterlyste man især meninger om hoveriet og den måde, hvorpå tienden skulle erlægges.

Havde man savnet materiale til at motivere en mere bondevenlig kurs i lovgivningen, fik man ønsket så rigeligt opfyldt. Fra 30 godser og 100 sogne, hovedsagelig i Jylland og på Falster, indkom der kontant formulerede bønsskrivelser med udgangspunkt i en konstatering af tingenes notorisk slette tilstand med en nådig bøn om forbedringer. Hoveriet skulle gerne lettes og gøres bestemt, og naturaltienden skulle afløses med en pengesum. De

Figur 5. Claus Bjørns tidlige historiske forfatterskab var samlet om andelsbevægelsen, men førte også over i landøkonomien. Landboscenen ved Lyngby. Illustration fra studiet af skolemanden Jørgen la Cour i *Erhvervshistorisk Årbog* 1968.

fleste bønsskrivelser var nok skrevet med ført hånd, præciserer Claus Bjørn, men mange af de jyske bønder kunne i det mindste underskrive med eget navn, omend det ikke i alle tilfælde stod dem helt klart, hvad de i grunden havde bedt Hans kgl. Majestæt om. Som Claus Bjørn tolker materialet, ses det som et udtryk for en tiltagende grad af politisk bevidsthed hos bønderne. De eller måske snarere deres vinkelskrivere havde fået blod på tanden, og strømmen af ansøgninger om tiendeafløsning tiltog i de følgende par år.

Der er unægteligt et langt spring fra 1760'ernes påkaldelse af en nådig, formodet bondevenlig kongemagt til de sjællandske bønders og husmænds spredte forsøg på foråret 1848 at tilkæmpe sig lod og del i landets styre. Claus Bjørn ser imidlertid heri en kontinuitet i »bondepolitikken«, om end den ifølge sagens natur herved bringes til sin afslutning.³⁹

Med udgangspunkt i de mange og detaljerede rapporter i de offentlige arkiver om bondealmuens truende adfærd over for uglesete herremænd,

især af tysk oprindelse, finder Claus Bjørn heri et mønster, der passer ind i det reformpolitiske begivenhedsforløb samme forår. Ganske vist kunne en stor del af uroen som antydnet tolkes som udtryk for et patriotisk sindelag, men efterhånden farvedes protest-råbene af en tiltagende harme over husmændenes fortrykte stilling, ikke mindst i forhold til godsejernes krav om pligtarbejde som betaling for fæstehuset. Det er dog karakteristisk, at gårdmændene ikke ligefrem gik forrest i skaren af oprørske almuemænd.

Samtidig søgte lederne af Bondevennernes Selskab at anvende bondeuroen som et politisk pressionsmiddel for at få en fri forfatning. Efter Claus Bjørns opfattelse havde uroen den effekt, at en ledende skikkelse i det nye politiske system, D.G. Monrad, hurtigt fik gennemført en husmandslovgivning, der omsatte de fleste af bondebevægelsens sociale krav til håndgribelig virkelighed. Det tog luven ud af uroen samtidig med, at husmandshoveriet de fleste steder blev afløst af en pengeafgift. Denne skildring har Claus Bjørn på det sene-

ste indarbejdet i sit store værk om begivenhederne i 1848, set både fra dansk og fra tysksindet side.⁴⁰

Landbrugsrådets tilblivelse

Torben Hansgaard, forfatter til værket om Landbrugsrådet af 1919's lange og krogede forhistorie, var også elev af Fridlev Skrubbeltrang, selv om resultatet af hans studier først kom til at foreligge nogle år senere.⁴¹ I dette værk søger Torben Hansgaard at klarlægge to rækker af begivenheder: et langsigtet forløb, der går helt tilbage til 1880'ernes forsøg på at sammenføje storlandbrugets og bondelandbrugets interesser under en fælles paraply og en noget kortere udvikling under 1. verdenskrig, hvor førende personer inden for landbrugets kreds forsøgte at etablere et fælles fodslag inden for de ledende organisationer for bedre at kunne bevare det erhvervspolitiske fodfæste under indtryk af Ove Rode-systemets forsøg på at regere med og mod landbrugets rent økonomiske interesser.

På den lange march frem mod landbrugets endelige anerkendelse som en selvstændig organisationsmagt i staten havde De samvirkende danske Husmandsforeninger meldt sig ved forhandlingsbordet. Eftersom denne organisation havde tæt forbindelse til regeringspartiet Det radikale Venstre, kunne den i visse situationer mestre en indflydelse, der ikke modsvarede af medlemmernes produktionsmæssige betydning. Det kneb derfor svært med at få husmandslederne til at underkaste sig en fælles ledelse, hvor deres stemmer ikke talte stort mod gårdejergruppens stærke, togrenede magtbasis gennem De samvirkende danske Landboforeninger og de store andelsorganisationer. Det komplicerede dog situationen, at husmændene også var landbrugsproducenter og derfor kunne føle sig tiltalt af gårdejergruppens no-

get enstrengede interessekamp, vendt såvel mod de øvrige erhverv som mod et politisk system, som hen over hovedet på erhvervet søgte at pålignende det en klækkelig del af krigssituationens byrder.

Som det vises i bogen, fik gårdejergruppen i samarbejde med Landhusholdningsselskabet etableret et landbrugsråd i 1919, men uden husmændenes deltagelse. De kom først med i 1932, da den store verdenskrise nødvendiggjorde et tættere organisatorisk samarbejde. Klart nok ligger Torben Hansgaards skildring inden for det skrubbeltrangske forklaringsmønster, hvorefter den interessepolitiske tolkning må vige for en alment socialpolitisk.

Studier over matriklen af 1688

Selv om emnet strengt taget falder uden for den tidsramme, som er anlagt for denne artikel, føles det alligevel ret naturligt kort at omtale de moderne hovedværker, som har gjort matriklen af 1688 til deres anliggende. Finn Stendal Pedersen har her underkastet det fynske landbrugs vilkår et indgående studie, idet han som forudsætning formulerer den grundopfattelse, at det danske landbrug hverken økonomisk eller socialt stagnerede i de hundrede år før stavnsbåndsløsningen 1788, sådan som det ofte er blevet hævdet.⁴² Han ville med andre ord gerne medvirke til at punktere myten om stavnsbåndsløsningens afgørende betydning for gårdmandsstandens opkomst.

Udgangspunktet for Finn Stendal Pedersens opfattelse er den kendsgerning, at matrikuleringen af 1688 som grundlag har en vurdering af, hvad en dygtig bonde optimalt kunne producere på den givne jordlod. Var udbyttet ringere end så, måtte han bøde for sin efterladdenhed gennem en relativt højere skat. Vurderingsgrundlaget var da

de enkelte afgrøders prismæssige relationer til hinanden, sådan som produktions- og afsætningsituationen tegnede sig på opmålingstidspunktet. Da konjunkturerne for husdyrproduktionen dengang var ringe, blev græsningsværdien ansat alt for lavt.

En nærmere undersøgelse af produktionsgrundlaget for de 7.370 gårde og 3.065 huse i det fynske område viser, at kun 1/3 af landbrugsarealet anvendtes til plantedyrkning, medens 2/3 brugtes som fodergrundlag for husdyrproduktionen. En opdeling efter produktionskategori afslører, at 45 af de 180 fynske sogne, beliggende på det nordøstlige Fyn, må placeres i den bedste kategori, 90 i den mellemste kategori, spredt over hele øen og 45 i den dårligste kategori med tyngdepunktet i Sallinge og Gudme herreder på det sydøstlige Fyn.

Da der i kraft af den enevældige regerings strukturbevarende landbrugs- og beskatningspolitik foregik en fæstelse af godsområderne, blev resultat en udvidelse af hoveriet, også motive ret ud fra den udvidede kornproduktion. Førhen blev hoveriet stort set klaret af ugedagstjernerne blandt bønderne i godsets hjem sogn, idet de da var friholdt for at svare skatter til staten. Nu skulle bønderne i *hele godsområ det* både betale skat og præstere hoveri.

Hen ved 60% af det fynske hartkorn ejedes da af adelen, 23% var institutionsgods og borgerlige besad 17%. Efter Stendal Pedersens opfattelse var ejendomsstrukturen da så tilpas løs, at de mindre hovedgårde på 30 td. htk. og derover havde mulighed for at ekspandere og derved få bøndergods nok til at forvandle sig til stamhuse eller baronier, ja sågar grevskaber. Bønderne måtte da undgælde for enevældens planøkonomiske politik, konkluderes det.

I samme nummer af *Bol og By* publicerede Finn Stendal Pedersen en mindre afhandling om selvejkøbet på det

nordvestfynske gods Billesbølle 1760.⁴³ Herved overgik 11 ud af 50 gårde under godset umiddelbart efter til selveje i 1761, 16 blev indlemmet i et andet gods, 20 blev købt til selveje af folk uden for godset, og for 3 gårdes vedkommende er deres skæbne ukendt. I 1786 var 39 af de oprindelige 50 gårde blevet forvandlet til selvejerbrug. Kapitalværdien af bøndernes oprindelige byrder var på små 20.000 rdl., men de måtte betale mere end det dobbelte for at blive selvejere. Efter Stendal Pedersens opfattelse betyder det, at den foretagne værdiberegning af hoveriydelsen, svarende til den betalte afløsningssum, var for lavt ansat. Hoveriet kostede bonden mere, end han skulle betale i afløsning.

Da selvejerkøberne udredede det meste af købssummen kontant, må der være foregået en stor opsparring i årene inden 1761. Ikke desto mindre blev mange nye selvejergårde handlet flere gange i de nærmest følgende år, og det tyder omvendt på, at opsparringen i landbosamfundet trods alt ikke var stor nok til at leve op til kapitalkravet ved en alm. overgang til selveje. Men at de stavnsbundne bønder på egnen generelt var velstillede, kan der ikke herske den mindste tvivl om, betones det.

En anden kender af 1688-matriklen er Karl-Erik Frandsen, som i 1983 publicerede sine resultater af mange års studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer.⁴⁴ Han er da på denne baggrund i stand til at fastslå en son dring mellem de såkaldte vangebrug på Øerne samt i Østjylland og græsmarksbrug i det øvrige Danmark. Vangebruget med dets opdeling i alsædebrug, 2-vangsbrug og det meget almindelige 3-vangsbrug byggede på en inddeling af jorden i faste, som regel indhegnede besånings- og græsningsenheder, medens græsmarkbruget var ligelig delt i et besået og et afgræsset areal. Sidstnævnte kunne ligge »i hvile« i op til 4-5 år. En

særlig gruppe under græsmarksbruget havde en fast inddeling af den dyrkede jord i et antal »tægter«. Dette system fandtes især i Syd- og Sønderjylland, i Midtjylland øst for israndslinjen fra den sidste istid og i Salling, Himmerland og dele af Djursland.

I almindelighed falder grænsen mellem vangebrug og græsmarksbrug sammen med grænsen mellem lerjord og sandjord, understreger Karl-Erik Frandsen, hvorimod skillelinjen mellem de enkelte dyrkningssystemer inden for de to hovedområder nok snarere er historisk bestemt, sådan at forstå, at de østdanske dyrkningssystemer i det 13-14. århundrede har udviklet sig fra et uregelmæssigt græsmarksbrug med alsædebrug til vangebrug. Det betones dog, at selv om 2-vangsbruget er ældre end 3-vangsbruget, har førstnævnte ikke pr. definition været en forløber for sidstnævnte. I øvrigt findes 2-vangsbruget mest udbredt på Heden vest for København, på Samsø, på Vestfyn (*Lillebæltssystemet*), i Østjylland og på småøerne syd for Fyn og Sjælland.

Bondedagbøger og godsforvalterbreve

Den stigende interesse for græsrodernes historie, for mikrohistorien, som den som ovenfor skildret kom til udtryk i 1970'erne, gav sig også udslag i en ivrig søgen efter personlige optegnelser, dagbøger og regnskabsbøger, hvori den tids jævne mennesker havde søgt at fastholde nogle kendsgerninger om deres daglige liv og færden. For Danmarks vedkommende begyndte Landbohistorisk Selskab i 1969 at udgive en række bondedagbøger fra det 18-19. århundrede. Jens Holmgaard lagde for med en tæt kommenteret udgivelse af den midtjyske bonde og handelsmand Christen Andersens dagbog 1786-97.⁴⁵ Senere udgav selskabet

bondedagbøger fra Stavnsbolt i Nord-sjælland,⁴⁶ Holevad ved Assens,⁴⁷ Havrebjerg ved Slagelse⁴⁸ og Elstrup på Als, sidstnævnte i samarbejde med Historisk Samfund for Als og Sundevad.⁴⁹ Hertil må føjes en gårdmandsdatters dagbog og breve fra det følgende århundrede.⁵⁰

For Etnologisk Forum har etnologen Karen Schousboe udgivet en samlet oversigt over de ca. 300 bondedagbøger o.l. optegnelser, som findes registreret i offentlige arkiver og private gemmer.⁵¹ Det er især Sønderjylland og det østlige Sjælland, der er dækket ind gennem disse optegnelser, medens Nørrejylland kun er sparsomt repræsenteret. De mest værdifulde af disse optegnelser er heldigvis offentliggjort, men blot en flygtig gennembladren af Karen Schousboes registrant viser utvetydigt, at der kan hentes meget mere i gemmerne.

I disse optegnelser skildres landbolivet, sådan som bonden og husmanden oplevede det, og set i dette perspektiv er det måske ikke så mærkeligt, at de indeholder få kommentarer til livet uden for sognegrænsen. Handelsmanden og bonden Christen Andersen fra Nr. Tulstrup overskrider dog denne barriere nogle gange, men da er hans synskreds bestemt af hans kommercielle interesser som handelsmand. Stavnsbåndsløsningen 1788 nævnes ikke med ét ord. Anders Andersen den Ældre i Holevad har nok hørt eller læst om slaget på Rheden 1801, men gengivelsen er lidt fri.

Som fæstebønder var disse dagbogsskrivere underkastet en godsejers kontrol, men det føles ikke som en større byrde, skal man tro deres optegnelser. Når man derimod læser de bevarede breve fra en godsforvalter til sin godsejer, får man ofte det modsatte indtryk: at det voldte godset mange bryderier at administrere fæstegodset på en økonomisk tilfredsstillende måde. Godsforvalteren underdriver dog ikke

OPTEGNELSER
fra
HOLEVADGÅRDEN

Af Anders Andersen og sønnen Lars Andersen

1767-1863

LANDBOHISTORISK SELSKAB
København 1982

Figur 6. En af Landbohistorisk Selskabs ofte anvendte bondedagbøger – eller optegnelser – er fra den fynske Holevadgård. Tegningen på bogens forside er af Frants Henningsen (1850-1908).

betydningen af de vanskeligheder, han møder – og gud være lovet mange gange løser – på sit høje herskabs vegne; alligevel melder der sig under læsningen af disse véfyldte rapporter den tanke, om ikke godset ville stå sig ved at få gjort fæstebønderne til selvejere, jo før jo bedre.

Landbohistorisk Selskab udgav i 1982 med Ole H. Christensen som redaktør en samling forvalterbreve i uddrag fra Holsteinborg og Fuirendal på Sjælland, Corselitze på Falster samt Scheel (Sostrup) og Skjern i Jylland.⁵² Trods deres forkortede form giver disse breve et enestående indblik i de interne overvejelser, godsadministrationen gjorde sig i en tid, hvor godsforvalteren brugte lige dele tid på at lytte til nødstedte bønders klageråb og til at studere officielle dokumenter med bud

om en mere human håndtering af bøndernes medmenneskelige rettigheder. Her noterede man sig stavnsbåndsfri-gørelsen: »Forordningen om stavnsbåndets løsning har jeg fået, den er smuk og prægtig, kan den kun holde stand i tiden«, skrev godsinspektør H. Smidth, Corselitze 23. juli 1788 nok så profetisk til en bekendt.⁵³ Det sætter udgivelsen af disse godsforvalterbreve fra reformtiden i særlig relief, at Landbohistorisk Selskab et par år senere kunne udgive nogle landøkonomiske indberetninger fra stavnsbåndstiden, nærmere bestemt perioden 1735-1770.⁵⁴ Skal man tro disse godsejere og amtmænd, stod husbonden ikke alt for stærkt over for sine undergivne, når det gjaldt om at få dem til at løse de dem pålagte opgaver.

Administrationshistoriske studier over landbosamfundets udvikling

Den voksende interesse for de almindelige samfundsborgeres politisk-administrative placering i det enevældige samfund gav sig også udslag i, at Statens humanistiske Forskningsråd under ledelse af dets daværende formand, rigsarkivar Vagn Dybdahl, fik organiseret et større forskningsprojekt over dette emne. I 1978 udsendtes første bind i serien af *Administrationshistoriske studier*: Grethe Ilsøes bog om udnævnelsespraksis ved besættelse af retsbetjent- og magistratsembeder,⁵⁵ og gennem de næste fire år kom 5 bind mere i serien, herunder en kortlægning ved Birgit Løgstrup af embedet som herredsfoged.⁵⁶ Her følges den danske herredsfoged rundt i sin 3-dobbelte embedsudøvelse som offentlig administrator, som politimester og som dommer, alt imens storgodsejerne billedlig talt tilsvarende afklædes deres embedsdragt.

Til gengæld placeres godsejergruppen centralt i forskningsbilledet i Birgit Løgstrups næste administrationshistoriske studie, som indbragte hende den filosofiske doktorgrad.⁵⁷ På baggrund af en analyse af godsstyrets opgaver som halvoffentlig forvaltningsenhed, specielt inden for soldaterudskrivningen og beskatningen, viser hun, hvorledes kravet om administrationsopgavernes rette løsning efterhånden voksede godsejerne over hovedet. Gennem stavnsbåndopløsningen 1788 blev udskrivningsvæsenet derfor overført til amterne, medens godsejernes rolle i opkrævningen af personskatter fra 1793 gradvist blev gjort til et offentligt anliggende. Hvorvidt godsejerens virke som offentlig administrator indebar en social forskelsbehandling til skade for husmænd og inderster, er dog et omdebatteret spørgsmål.⁵⁸ At det ud fra en moderne tankegang er højst uheldigt at sammenblende offentlig og privat virksomhed, som det skete i godssystemets tidsalder, er en givet sag.

I et senere arbejde tog Birgit Løgstrup tråden op fra sine administrationshistoriske studier, idet hun også behandlede godsejernes rolle som administrator af det primitive skolevæsen, det med megen besvær lykkedes at få stablet på benene i henhold til to forordninger fra 1739-40.⁵⁹ Når de ca. 1.700 almueskoler, som rejstes landet over 1740, ikke fik større betydning for landboernes boglige kunnen, skyldes det ifølge Løgstrup lærernes dårlige aflønning. En god pædagog på sulteløn var også dengang uforenelige størrelser.

Birgit Løgstrups dybtgående kendskab til offentlig forvaltningspraksis i stavnsbåndets århundrede kom hende stærkt til gode, da hun i forbindelse med stavnsbåndsfrigørelsens 200-års jubilæum i 1988 fremlagde *sin* vurdering af bønderkarlenes muligheder for at unddrage sig den tiltænkte rolle

som gårdfæster eller landsoldat.⁶⁰ De refererede enkeltssager omkring bortrømning tyder på, at bønderkarlene havde visse muligheder for at løsgøre sig fra stavnsbåndet, både på legal og illegal vis. Birgit Løgstrup synes i det hele taget at mene, at stavnsbåndet ikke føltes så snærende som hidtil antaget. I skjult opposition til en Thorkild Kjærgaards forsøg på at punktere myten om C.D. Reventlow som den store landboreformator erindrer Birgit Løgstrup os stilfærdigt om en Reventlows og en Chr. Colbjørnsens store og urokkelige betydning for landboreformernes gennemførelse.

En lettere afvigelse fra den skrubbeltrangske forklaringsform: Økonomisk-historisk orienteret landbrugshistorie

Korneksport og brændevinsbrænding

Uden at ville sprænge den skrubbeltrangske forklaringsform, men tværtimod uddybe den i retning af større forståelse for betydningen af den økonomiske virksomhed har enkelte historikere med landbrugshistorien som særligt interesseområde søgt at indkredse de økonomiske mekanismer, som har medvirket til at give dansk landbrug en særstilling, ikke blot studeret i lyset af udviklingen inden for dansk økonomi og samfundsliv, men også set i en international landbrugsammenhæng. Det må retfærdigvis indrømmes, at flere landbohistoriske undersøgelser, særlig fra Claus Bjørns hånd omkring andelsbevægelsen, uden større besvær kunne rubriceres under denne overskrift, men den heri foretagne sammenkædning med de folkelige bevægelers sociale historie peger trods alt nok så meget i retning af den traditionelle landbohistorie.

Selv om den her anlagte tidsramme 1970-98 må udvides for at give plads for et værk fra 1966, har Birgit Nüchel Thomsens bog om handelssamkøbet mellem England og Danmark i kraft af sit anlæg og sin metode sin naturlige plads i historien om den landbo- og landbrugshistoriske litteratur efter 1970.⁶¹ I dette værk har Birgit Nüchel Thomsen i to store afsnit behandlet den danske landbrugseksport til England og dens produktionsmæssige forudsætninger fra og med den såkaldte kornsalgsperiode ca. 1830-70 og til 1914.

Trods det at den tidlige statistik over udenrigshandelen er noget tilfældigt organiseret, lykkedes det dog forfatteren at vise, hvorledes den hastigt ekspanderende landbrugseksport til England, først af korn, senere af smør og andre forædlede landbrugsvarer, skaber en væsentlig del af forudsætningerne for det danske samfunds modernisering i det 19. århundrede. I tiden 1885-1914 aftog England mellem 2/3 og 3/4 af landbrugseksporten. Smørsalget finansierede alene tæt ved 1/3 af totalimporten til Danmark.⁶² Nüchel Thomsens analyse viser desuden, at den meget omtalte omlægning til animalsk produktion ikke skete som ved et trylleslag i 1880'ernes begyndelse, men var resultatet af en lang proces, produktions- som salgsmæssigt.

Omtrent samtidigt med fremkomsten af Birgit Nüchel Thomsens bog fremlagde den svenske historiker Lars Rumar resultaterne af en større undersøgelse omkring dansk brændevinsbrænding og landbrugsproduktion 1800-50.⁶³ I første del af sin undersøgelse drøftedes brænderihåndteringen tekniske indretning og tallet på brænderier i Danmark samt den omtrentlige størrelse af deres produktion. I 1843 taltes ca. 600 brænderier i Danmark mod ca. 2.000 i begyndelsen af det 19. århundrede, og disse virksom-

heder anvendte som minimum 3-400.000 tdr. korn mod korneksportens godt 2 mill. tdr. Hertil kom et stærkt voksende forbrug af kartofler, for 1845 opgjort til 455.000 tdr.

Landmændene var naturligvis glade for en nogenlunde sikret afsætning af korn af ringere kvalitet. Ikke desto mindre ønskede især de jyske landmænd ret til fri brænding, fordi de herigennem blev sparet for besvær og udgifter ved at sende kornet til nærmeste by eller udskibningssted. Det ville købstadsborgerne dog ikke høre tale om; brændevinsbrænding var nu engang *deres* privilegium. Heri fik de medhold af regeringen. Og smugbrændingen fortsatte.

Landbrugshistoriens organisatoriske og erhvervspolitiske problemstillinger

Den, der skriver disse linjer, fik i 1968 som amanuensis ved det nyoprettede tværfaglige Institut for økonomisk Historie overdraget den opgave at lede det store pris- og lønningshistoriske projekt, der var indledt i slutningen af 1930'erne. Resultatet af dette arbejde er et større manuskript om priser i danske godsregnskaber 1660-1800, et arbejde, som det efter mange genvendigheder forhåbentlig vil vise muligt at publicere i en noget beskåret og ændret form i løbet af de nærmest følgende år.

En udløber af dette arbejde blev et forsøg på at se den såkaldte landbrugskrise 1818-28 i et nyt lys.⁶⁴ Tidligere har man været tilbøjelig til at tegne situationen for de danske landmænd i disse modgangsåre i ret dystre farver. Når landbrugspriserne faldt, løb landmændene hurtigt ud i svære vanskeligheder, lyder den gængse forklaring. Det søges da dokumenteret ud fra pris- og lønningsoplysninger i en række godsregnskaber, at krisen ikke var så hård eller langvarig som almindeligt antaget, og at prisnedgangen

først og fremmest ramte kornet. Omkostningsniveauet tilpassedes også hurtigt den nye situation, eftersom skatter og lønninger reduceredes i takt med prisnedgangen.

Dermed er foregrebet en række studier over danske landbrugs kriser og deres erhvervspolitiske konsekvenser, som jeg har fremlagt siden 1965. Det første udtryk herfor er en artikel om Agrarbevægelsen, de danske landmænds hastigt opflammende og populistisk farvede protest mod en landbrugs krise, som fra 1880'erne lå som et tryk over erhvervet og som i 1893, året for Agrarbevægelsens opståen, truede med at slå bunden ud af mange landmænds økonomi.⁶⁵ Her vises det, hvorledes Det moderate Venstre og en tilsvarende gruppering inden for Højre brugte røret omkring agrarprotesten til at forhandle sig frem til et politisk forlig i 1894. Det gav umiddelbart ikke landbruget de store fordele; på den anden side tog medansvaret for forliget brodden af Agrarbevægelsens kritik.

I bogen om Det danske Hedeselskabs nyeste historie vendtes opmærksomheden endnu mere udtalt imod de organisationshistoriske problemstillinger.⁶⁶ Den langstrakte og til tider opslidende diskussion mellem plantnings-sagens og grundforbedringens respektive tilhængere inden for Enrico Dalgas' gamle selskab er det bærende tema gennem det meste af bogen, ikke mindst fordi det i afgørende grad sætter rammerne for såvel selskabets ledelsesform som dets økonomi og dermed dets overlevelsessevne. Alliancen med landbruget, udtrykt gennem grundforbedringssagens sluttelige dominans, blev det bærende moment, indtil selskabet i kraft af sin interesse for land- og skovbrugsmiljøets pleje pludselig befandt sig som allieret med nutidens miljøforkæmpere.

En udløber af arbejdet om Hedeselskabet blev disputatsen om Landbrugsrådet af 1919's virksomhed som

landbrugets erhvervspolitiske paraplyorganisation 1919-33.⁶⁷ Formålet var her at vise, hvorledes en fælles repræsentation for landbrugets ledende organisationer bestræbte sig på at finde frem til et fælles fodslag i erhvervspolitisk henseende, centreret omkring landbrugseksportens forhold, et fælles interesseområde for samtlige organisationer.

Analysen bevæger sig mellem to poler: den strukturelt betingede udgangsposition for vedkommende organisation og den aktuelle debat omkring opståede problemer. Hovedproblemet for de danske landbrugsorganisationer var dengang som nu et stærkt afhængighedsforhold af de udenlandske markeder. Skulle man helt give sig efterspørgslen i vold, sådan som den herskende frihandelsopfattelse tilsagde det, eller skulle man tværtimod forsøge at komme udviklingen i forkøbet ved at forsøge at styre udbuddet ud fra en samlet vurdering af markedssituationen? Det blev i stigende grad problemstillingen, efterhånden som de store markeder Tyskland og senere England blev ramt af den store verdenskrise. Det hævdes i bogen, at Landbrugsrådet for længe holdt fast ved den nedarvede frihandelsopfattelse, men det må understreges, at denne opfattelse ikke har vundet almindelig hæv.⁶⁸

I hundredåret for oprettelsen af det første andelssvineslagteri i Horsens udgav Danske Slagterier et jubilæumsværk, som jeg redigerede og delvis skrev samt med bidrag af Flemming Just og Jacob B. Jensen om de første år i Horsens samt af Lars Scheving omkring billeddækningen.⁶⁹ Heri analyserede jeg udviklingen rent branchepolitisk efter 1962, delt op i en periode 1962-73, hvor man søgte at lede produktion og salg ud fra en samlet opfattelse af de tilgrundliggende interesser (»Systemet Dons Christensen«) og den indledende EF-periode efter 1973,

hvor man forgæves søgte at fastholde et fælles fodslag («Princippet Esp Sørensen»). Det efterfølgende arbejde om den danske landbrugshistorie i det 20. århundrede vil blive omtalt i forbindelse med den samlede redegørelse for projektet *Det danske landbrugs historie*.⁷⁰

Fagøkonomernes landbrugshistoriske opfattelse

I 1968 publicerede Hans Chr. Johansen sin store undersøgelse over dansk økonomisk politik i reformårene.⁷¹ Særlig opmærksomhed vies Finansplanen af 1785, reformregeringens bud på en moderne penge- og finanspolitik.⁷² Efter Hans Chr. Johansens opfattelse stod landbrugsudviklingen da i centrum for regeringens opmærksomhed, idet man i modsætning til tidligere praksis, men i god overensstemmelse med tidens fysiokratiske orientering ville begunstige produktionen af landbrugsvarer og andre nationale *species*. Målet var i første række at gavne beskæftigelse og økonomisk vækst, i anden at styrke statens kreditværdighed. Et af midlerne hertil var en selektiv kreditpolitik, idet der fra en nyoprettet kgl. kreditkasse skulle ydes lån til landbruget, herunder fæstebøndernes selvejkøb.

Uden at ville gå direkte ind på spørgsmålet om landboreformernes betydning kan Hans Chr. Johansen i mangt og meget medunderskrive Hans Jensens landbohistoriske opfattelse. at regeringen i kraft af sine reformer vendte sig imod en udpræget *laissez-faire*-politik efter engelsk mønster for i stedet at gennemføre en socialpolitisk betonet lovgivning, »*der betød væsentlige indskrænkninger i godsejernes ret til fri disposition over deres jord*«. ⁷³

Et væsentligt formål for den økonomiske politik, staten førte, var at for-

øge befolkningstallet og dermed sænke skattebyrden til gavn for velstanden, altsammen i bedste overensstemmelse med tidens økonomiske lærdom, heder det videre. Hvor man førhen var betænkt på at skaffe godsejerne en høj kornpris, jf. det søndennorske kornmonopol, ville man nu i højere grad sikre befolkningens fødevarerforbrug til priser, som ikke medførte alt for store lønstigninger til skade for konkurrenceevnen. Her som andetsteds gik man på tværs af godsejernes interesser, og i Den store Landbokommissions forhandlinger kan man, efter Hans Chr. Johansens opfattelse se, en tæt sammenhæng mellem befolkningspolitiske og landbrugspolitiske overvejelser.⁷⁴ I sine konsekvenser ville reformerne drage bønderne ind i pengeøkonomien.

I bind 2 af Hans Chr. Johansens studie over dansk økonomisk politik efter 1784 fæstner han for landbrugets vedkommende opmærksomheden omkring de stærkt stigende udlån fra Den kgl. Kreditkasse, om end beløbene ikke er overvættede store.⁷⁵ Desuden påpeges det, at Chr. D. Reventlow i 1791, i øvrigt det år, hvor en aktiv hoverilovgivning blev lagt på is,⁷⁶ arbejdede ivrigt på at få sin store vejforordning igennem. Det lykkedes omend med besvær.

Til brug for en undersøgelse over folk og produktion på fynske gårde i det 18-19. århundrede har Hans Chr. Johansen udtaget en stikprøve på husstandsoverhoveder inden for gruppen af gårdmænd og gårdbrugere på en fortløbende liste med alle Fyns indbyggere i 1787.⁷⁷ 192 af disse gårde kan føres tilbage til 1688-matriklen. Inden 1800 var kun 41 af disse overgået til selveje, de 17 efter et stort ryttergods salg i 1764. Han kan ikke påvise et såkaldt malthusiansk check på befolkningsudviklingen efter 1735, da der ikke er nogen overensstemmelse mellem kornprisernes udsving og de tilsvarende bevægelser i dødeligheden.

Indfæstningerne var af svingende størrelse indtil 1780, derefter klart stigende. Fra 1775 ligger fødselstallet normalt 1,2 gange dødstallet mod tidligere perioders fødselsunderskud. Før 1800 døde fæsteren meget almindeligt som erhvervsaktiv på et meget tidligt tidspunkt, hvor børnene endnu var små. Når fæsteafgifterne voksede fra 1780'erne, må det skyldes en voksende landbrugsproduktion, ikke at der var flere, der ønskede at fæste. Sandsynligvis har folketallet været stigende på Fyn fra 1760'erne, og fra 1780'erne vokser produktionen. Der er med andre ord ingen sammenhæng mellem befolkningsvækst og landbrugsudvikling, mener Johansen at kunne konstatere.

Normalt havde en fæster sin gård i besiddelse fra ca. 30-årsalderen til første halvdel af tresserne, normalt til sin død, men fra slutningen af det 18. århundrede lader mange fæstere sig dog »pensionere«. Fæstebonden og selvjerbonden har derfor haft samme livsforløb. Ville man have en gård, var det normale at gifte sig med forgængerens enke, eller gården blev overdraget en søn eller en datter. Kun 10-15% af fæstegårdene gik ud af familiens besiddelse ved overdragelsen. I mere end halvdelen af gårdeksemplerne har mindst en af ægtefællerne været gift tidligere. Dermed var der heller ikke det store behov for aftægtskontrakter. Forholdet mellem gårdmandsfamilier og husmandsfamilier var som 1:1 i 1787, konstateres det.

Om befolkningsforholdene på landet har Hans Chr. Johansen fremlagt en række resultater, mest i form af fynske detailstudier over kvantitative kilder. Uden at gå i detaljer hermed må det præciseres, at disse undersøgelser nok viser et ret statisk landbosamfund i det 18. århundrede, men at der hen imod århundredets slutning kan spores stor vandringslyst, først og fremmest i de unge aldersklasser.⁷⁸ I sit bi-

drag til *Dansk Socialhistorie* har Johansen understreget den store nedgang i børnedødeligheden, der skete efter 1780.⁷⁹ Danskerne blev da forskånet for virkningerne af byldepest og andre epidemiske sygdomme, som tidligere havde afstedkommet et reguleret fødselsunderskud så sent som i begyndelsen af 1760'erne og 1770'erne. På den anden side skete der nok et fald i arbejdernes realløn i slutningen af det 18. århundrede i kontrast til den betydelige forbedring, som skete i 1750'erne.⁸⁰

Udover Hans Chr. Johansens forskellige bidrag til den rette tolkning af landbohistorien har lektor i økonomisk historie ved Økonomisk Institut i København Ingrid Henriksen ved flere lejligheder placeret centrale historiske forskningsresultater i forhold til den økonomiske teori, mest prægnant udtrykt i en afhandling om bønderne og markedet.⁸¹ Efter en kort redegørelse for den debat om markedsinstitutionens forskningsmæssige berettigelse i studiet af ældre samfund, som K. Polanyi for snart mange år siden rejste, fastslår Ingrid Henriksen, at befolkningsforøgelsen i det 18. århundredes samfund fremmede det økonomiske samspil mellem by og land. Derved blev bønderne trukket tættere ind i pengeøkonomien. I spørgsmålet om forholdet mellem landboreformerne og drivkræfterne bag den økonomiske udvikling vil hun i det store og hele give reformerne forrang og tilslutter sig da den opfattelse, Birgit Løgstrup har givet udtryk for.⁸²

Når pengemængden 2-3-dobledes fra ca. 1730 til 1780'erne, ser hun det som udtryk for en stigning i såvel befolkningstal som produktion med heraf følgende vækst i pengeøkonomien. At bønderne så ivrigt støttede udskiftningsarbejdet, opfattes som et udtryk for, at de ikke stod som passive tilskuere til det, der foregik omkring dem. Hun konkluderer, at det først og frem-

mest var reformerne, som direkte eller indirekte pressede bønderne ind i markedsøkonomien.

En anden økonom, Agnete Raaschou-Nielsen, forsøger ad en lidt anden vej at undersøge forholdet mellem landboreformer og økonomisk teori.⁸³ Det er især teoriudfletningen om de såkaldte transaktionsomkostninger, som her påkalder sig interesse. På denne baggrund gennemgår hun de empiriske bidrag, som moderne landbohistorikere som f.eks. Fridlev Skrubbeltrang og Karl-Erik Frandsen har fremsat om ønsket om at fastholde en ligelig fordeling af landsbyens jordressourcer og om en passende risikospredning på forskellige afgrøder. Det ser dog nærmest ud, som om Agnete Raaschou-Nielsen opgiver at etablere en tvangsfri forbindelse mellem økonomisk teori og alm. bondepraksis.

Derimod ser hun opløsningen af de fælles græsningsrettigheder på overdrevet som et udtryk for en art klassekamp mellem de ledende og velhavende bønder plus godsejerne på den ene side og landbounderklassen på den anden. Set fra de velhavende, progressive landmænds standpunkt var landsbyfællesskabet en oldnordisk måde at tilrettelægge produktionen på, og de udøvede derfor et pres på magthaverne for at få lovgivningen til at støtte deres kamp, mener Agnete Raaschou-Nielsen.

Landbrugshistorien bliver repræsenteret i det landbohistoriske tidsskrift *Bol og By*

Også her kan det i høj grad diskuteres, hvorvidt indholdet af *Bol og By* 1977-8 skal rubriceres under socialhistorisk landbohistorisk eller økonomisk landbrugshistorie, men da de fleste bidrag efter deres indhold og faglige orientering peger i sidstnævnte retning, er de

her anbragt under denne overskrift. Det hører med til historien, at den nye redaktion af *Bol og By*, Michael Hertz og undertegnede, som afløste Jens Holmgaard i 1977, i muligt omfang ville samle de enkelte numre af tidsskriftet omkring et fælles tema. Denne målsætning var ikke nem at indfri; bedst lykkedes det, når en øvelsesrække på et af vore universiteter havde givet sig synlige resultater i form af større opgaver eller specialer. Det første temanummer i den nye række koncentreredes omkring 2. halvdel af det 19. århundrede.⁸⁴ Taget rent kronologisk viste den århusianske historiker Stig Günther Rasmussen, hvorledes tre østjyske godssamlinger med halvofficiel status, de såkaldte majorater med deres bundne kapitaldannelser (grevskaftet Frijsenborg og de to stamhuse Bidstrup og Rosenholm) blev sat i stand til at finansiere deres modernisering gennem frasalg af det tilhørende bøndergods.⁸⁵ Det tog sin begyndelse i 1850'erne, og en ganske stor part af den således frigjorte kapital blev brugt til udlån, især til større landbrugere.

De større brug havde i høj grad brug for denne kapital, ikke mindst til at finansiere dræning af vandlidende arealer. Inger Jensen viser her i sin undersøgelse, i hvilket omfang en række godser har investeret penge i større dræningsprojekter.⁸⁶ Omkostningerne pr. tdl. kan her svinge fra godt 50 kr. til det tredobbelte eller mere, fordelt med ca. 45% i arbejdsomkostninger og en tilsvarende andel i røromkostninger inkl. transportudgifter. I 1870'erne udgør dræningsinvesteringerne efter Inger Jensens beregning ca. 4,5 mill. kr. om året eller det dobbelte af Svend Aage Hansens tal for den samlede grundforbedring.⁸⁷ Det vigtige spørgsmål om dræningens rentabilitet lader sig beklageligvis ikke bestemme på dette grundlag.

Efter en veludført dræning kunne

Figur 7. De forskellige brugsstørrelser iagttaget fra et sjællandsk kirketårn i 1951 (Fotograf: Sven Gjørting, Nordfoto).

der avles mere og bedre korn, og det sås tydeligt i eksportstatistikken. Sven B. Nielsen har søgt at kortlægge denne udvikling ved at studere de bevarede årsberetninger fra de enkelte tolddistrikter.⁸⁸ Med det forbehold, at landbrugsvarerne kan være fragtet rundt i landet, inden de blev eksporteret, begynder omlægningen til animalsk produktion tidligt. Jylland er arnestedet med hovedvægten lagt på kød og flæsk, og udviklingen tager fart

i 1860'erne. I næste årti giver Sjælland tonen an med en stor smørproduktion, dernæst Fyn og Langeland (smør og æg) og på ny Jylland.

I den danske smørproduktions historie spiller de tidlige privatmejerier eller fællesmejerier en vis rolle. Før de danske landmænd tog andelstanken til sig gennem oprettelse af andelsmejerier 1882ff., opkøbte mejerikyndige landmænd naboernes mælkeproduktion for at kunne lave smør og ost, der

kunne stå sig i konkurrencen med herregårdsmejerierne. Denne udvikling skildres her af Claus Bjørn.⁸⁹ I 1888 taltes der 468 fællesmejerier i Danmark mod 388 andelsmejerier, men da førstnævnte ikke havde tilslutning nok lokalt, blev omkostningerne i længden prohibitive. Fællesmejerierne måtte som regel affinde sig med den præsterede mælkekvalitet, mens andelsmejerierne rådede over kollegiale kontrolls- og sanktionsmuligheder.

Den berømte omlægning til overvejende animalsk produktion er temaet for Peter Thonning Olesens EDB-analyse af udviklingen i Magleby sogn på Stevn, sådan som den er bevidnet i de originale og til alt held bevarede tællingsskemaer fra landbrugstællingerne 1861-81 (minus arealtællingen 1881).⁹⁰ Udover en værdifuld drøftelse af repræsentativitetsproblematikken ved en lokal undersøgelse viser Peter Thonning Olesen instruktivt, at det er på de lidt større gårde, man ser en betydelig forøgelse af kvæg- og svineholdet, især kendelig efter 1876. På de samme ejendomme udvides græsningsarealet betragteligt. Desuden forøges arealet med blandsæd til foderbrug. Det er de unge, nyetablerede landmænd, der går i spidsen for denne udvikling.

De sociale omkostninger ved denne udvikling måtte som regel bæres af husmands- og landarbejdergruppen. Det viser Jørgen Witte i en undersøgelse af kilderne til landarbejdernes kår 1850-90.⁹¹ De fleste landbohistorikere har været ret enige i deres pessimistisk stemte vurdering af landarbejdernes levevilkår, om end Hans Chr. Johansen for de dårlige landbrugsårs vedkommende ikke så nogen større forskel mellem gårdmændenes og landarbejdernes situation.⁹² Som følge af den politiske lammelse i forfatningskampens kølvand kunne man først i 1891 begynde at modernisere den danske sociallovgivning efter europæisk (tysk) mønster.

Det næste nummer i den nye række

af *Bol og By* – om senmiddelalderlige landboforhold – falder uden for den her opstillede ramme. Vi iler hastigt videre mod moderne tider.

I 1980 kom *Bol og By*, nu under hovedtitlen *Landbohistorisk Tidsskrift* med et tredje temahæfte, samlet om den moderne landbo- og landbrugshistorie.⁹³ Med skiftende tyngdepunkt fulgtes udviklingen fra husmandsideologiens gennembrud før 1. verdenskrig til de landbrugspolitiske konsekvenser af flugten til byen efter 1945.

Bernhard Hagen karakteriserer her den fascination, den såkaldte georgeisme eller jordskyldsbeskatning udøvede på mange danske husmænd i årene op mod 1. verdenskrig.⁹⁴ Henry George's jordreformatoriske lære blev da tilsat så mange stænk husmandspolitik, at den var spiselig for jordpolitikere, som ville forøge husmandens beskedne indtægter fra bruget gennem en omfordelingspolitik med basis i jordbesiddelsens størrelse og beliggenhed. Da jordvurderingen 1916 utvetydigt viste, at en jordskyldsreform ville blive en ren landbrugsskat, svækkedes georgeismens tiltrækningskraft straks hos de fleste landmænd. At mange husmandspolitikere, især fra Øernes område, ikke desto mindre holdt fast ved grundskylden, ser Bernhard Hagen som et bevis på, at læren appellerede dybt til husmændenes etisk-moralske værdinormer.

Her åbnedes en kløft mellem de små og de større landbrugere, når talen var om udformningen af det økonomisk-politiske rammeværk omkring erhvervsudøvelsen. Noget tilsvarende kan ses i landbrugets forhold til fagbevægelsen, sådan som Anders Ture Lindstrøm beskriver det i sin afhandling.⁹⁵

Ved 3 forskellige lejligheder – 1920, 1922 og 1926 – søgte landbrugets producentorganisationer at holde landbrugseksporten uden for konflikten. Erhvervets egne folk lastede og loskede da skibene, bistået af frivilligt

mandskab fra byerne, strejkebrydere i fagbevægelsens terminologi. Trods voldsomme protester og uroligheder i eksporthavnene havde landbruget held med sit foretagende, og fagbevægelsen blev i øvrigt tilføjet et nok små smertefuldt nederlag, da Højesteret juni 1926 dømte en langvarig arbejderblokade mod nogle bønder i Kolindsund ved Grenå ulovlig.

Ikke alle landmænd var dog afvisende over for tanken om at organisere sig rent fagligt. Ervin Nielsen viser i sin korte skildring af protestorganisationen Dansk Landmandsforening 1915-22, at der udgår en stærk appel fra en højrøstet landmandspropaganda, som behændigt blander agrarpopulistisk ideologi med læren om nytteværdien af en faglig organisering på tværs af brugsstørrelser.⁹⁶ I november 1915 opstod en »gårdmandsforening« i protest mod den radikale regerings pris- og forsyningspolitik under 1. verdenskrig; den skiftede to år senere navn til Dansk Landmandsforening, nu med tydelige aspirationer om at gøre sig gældende rent partipolitisk. Forgæves. Ervin Nielsen dokumenterer her instruktiøst, hvor lille en indflydelse protestbevægelsen fik trods dens letfattede appel til landmændenes mest selvske interesser.

Arbejder-bonde-konflikten i 1920'erne nedtonedes dog noget under indtryk af den store krise i 1930'erne. Over for den gradvise tillukning af landbrugs-eksportens hovedmarkeder havde man en fælles interesse i at forhandle sig frem til tålelige resultater, sådan som Kaj Rostvad skildrer det i sin afhandling om de dansk-engelske handelsforhandlinger 1932-33.⁹⁷ Som led i Englands gradvise overgang fra frihandel til reguleret handel med fødevarer påtvang man i april 1933 Danmark en handelsaftale, som i høj grad begrænsede importen af dansk bacon. Til gengæld steg priserne så hurtigt, at Danmark til en vis grad blev holdt ska-

desløs. Kaj Rostvads arbejde er også interessant derved, at han har anvendt såvel dansk som engelsk kildemateriale til sin undersøgelse.

Når det trods voldsomme protestråb fra en ny landmandsbevægelse Landbrugernes Sammenslutning (L.S.) lykkedes at bevare landbrugsorganisationernes indre sammenhold under krisen i trediveerne, skyldes det efter Ebbe Føged-Nielsens opfattelse, at det politiske system med held søgte at dele sol og vind lige i spørgsmålet om landbrugsgets indtjeningsmuligheder.⁹⁸ Husmandsforeningernes ledere så deres fordel i at støtte en socialdemokratisk-radikal regering, som kunne og ville gennemføre en krisepolitik med tydelige indrømmelser til husmændenes erhvervsinteresser. Når denne politik også tilgodeså landboforeningernes og andelsbevægelsens ønsker, havde L.S. stort set ikke andet end kriseretorikken at falde tilbage på.

Til gengæld kneb det for landbrugsgets ledelse at holde den landbrugsideologiske fane med dens påtrykte læresætninger om fri foretagsomhed og demokratisk åbenhed højt hævet over hverdagens mange »ordninger« og kohandeler, især når samhandelspartneren var Hitlertidens Tyskland. Det søger jeg at vise i en artikel om forholdet mellem andelsideologi og landbrugspolitik 1933-36.⁹⁹

Politologen Jacob Buksti slutter rækken af skildringer af det moderne landbrugs detronisering som hovederhverv ved at vise, at landmandsgruppen derved ikke mistede hele den dermed følgende indflydelse på den erhvervspolitiske udvikling.¹⁰⁰ Som Buksti vurderer det, styrkede afvandringen i realiteten landbruget frem til 1954, og da statsmagten i næste årti ud fra nogle markedspolitiske overvejelser fik behov for at sikre landbrugsgets fremtid, videreudvikledes samspillet mellem erhverv og stat – med et politologisk udtryk korporatisme-begrebet.

Landbrugskrisen 1818-28 i et nyt perspektiv

Som en udvidet kommentar til den tidligere nævnte artikel om en revideret opfattelse af landbrugskrisen 1818-28 publiceredes i *Landbohistorisk Tidsskrift* en artikelsamling om denne emnekreds.¹⁰¹ I alle tilfælde drejer det sig om forkortede udgaver af forfatterens specialeafhandlinger i faget historie.

Søren Olesen sætter sig som mål at ville undersøge det danske landbrugs produktions- og afsætningsforhold i perioden 1815-30.¹⁰² Efter en kort gennemgang af den eksisterende litteratur om emnet konstateres det, at man hidtil har savnet et krisebegreb, som kunne rangordne de eksisterende forklaringer omkring landbrugets svigtende indtjeningssevne i 1820'erne, især årene 1818-25. I stedet opfatter Søren Olesen årtiet som en periode, hvor produktions- og afsætningsbetingelserne fundamentalt omdannes, en nødvendig forudsætning for gennembruddet i 1830'erne. Her beviste selvejerne deres eksistensberettigelse som en ny tids bonde. Med visse forbehold tilslutter Søren Olesen sig da den opfattelse af kriseårene, som nærværende jeg ovenfor har gjort gældende.

Jens Skrivners analyse af godsøkonomien ved de to østjyske godser Wilhelmsborg og Moesgård 1788-1828 har derimod som konklusion, at krisen simpelthen slog godsejeren Frederik Christian Güldenchrone af pinden.¹⁰³ Til gengæld var hans økonomi lige siden godsernes overtagelse i 1789 så vaklende, at der ikke behøvedes et økonomisk uvejr til at drive ham fra gården. Ganske vist var Güldenchrone en meget aktiv og rationelt indstillet godsejer, som målbevidst søgte at gøre sit bøndergods til et økonomisk aktiv. Hans fæstebønder gav ham imidlertid et så kvalificeret modspil, at de omfattende investeringer i godslandbruget, i fæstegodset og i et moderne skolevæ-

sen langt fra svarede regning. Statsbankerotten trak derefter tæppet væk under hans økonomi.

Gårdmændene i Tybjerg herred ved Næstved er emnet for Merete Johansens artikel.¹⁰⁴ På basis af en analyse af oplysninger om gældsforhold og begærede tvangsauktioner over gælds-tyngede landbrugsbedrifter konstaterer hun, at udviklingen fra 1805 og til 1828 ikke gør det muligt at indcircle en egentlig kriseperiode hos de 381 gårdmandsbrug, som er dækket af undersøgelsen. Kun 1% af gårdmændene måtte i denne periode gå fra gården, om end 16% af dem på et eller andet tidspunkt blev udsat for en begæret tvangsauktion resp. en udlægningsforretning, og i så henseende er der ikke forskel på de 319 fæstere og 62 selvejere (tallene for 1828). Priserne på bondehartkorn ændres stort set ikke gennem hele perioden, og det tyder efter Merete Johansens opfattelse ikke på et erhverv i krise. Snarere dækker der sig private omstændigheder bag de konstaterede gældsproblemer.

Lars Denhardt Niensens artikel belyser udvalgte dele af den landøkonomiske debat i denne periode, sådan som trykkefrihedsforordningen af 1799 gjorde den mulig.¹⁰⁵ De dårlige tider for landbruget fik en række skribenter til at gribe pennen for at give deres besyv med i debatten, ofte udtrykt i et ligefremt sprog under brug af drastiske udtryk og vendinger. Forfatteren opdeler skribenterne i tre grupper: liberalisterne i Det kgl. danske Landhusholdningsselskab, de standsbevidste godsejere og de bondevenlige traditionalister. Førstnævnte ville med J.C. Drewsen i spidsen sammenlægge de danske bøndergårde til bortforpantede avlsgårde, godsejerne ville indskyde sig selv som et officielt mellemled i det enevældige styringshierarki, og bondens formyndere, præster og embedsmænd, ville gerne være med til at formidle en statslig indsats til

højnelse af bondealmuens generelle oplysningsniveau, alment som landbrugsfagligt betragtet.

Fælles for alle tre grupper var et stigende engagement i samfundsmæssige anliggender og et dertil svarende ønske om, at det enevældige styre tog større hensyn til de fremsatte synspunkter. Især følte godsejerne sig kaldet til at give statsstyrelsen gode råd om, hvorledes man bedst kunne fremme landbrugets tarv, sådan som godsejerne vurderede situationen. Landbrugets økonomiske nedtur havde for alvor løsnet tungebåndet hos de kriserammede godsejere.

Bol og By-perspektivet vendes atter bagud

Efter et par års pause udsendtes et nyt nummer af *Landbohistorisk Tidsskrift*, denne gang helliget det 17. århundrede.¹⁰⁶ Endvidere bragtes et par korte biografier, bl.a. over den ledende venstrepolitiker og landbrugsleder Thomas Madsen-Mygdal. De fire arbejder i tidsskriftet omhandlede så forskelligartede temaer som lensregnskaber (Orla K.O. Damkjer), adelsgods og jordværdi 1500-1660 (E. Ladewig-Petersen), adelig godsstruktur i det 16-17. århundrede (Jens William Jensen) og Randbøl sogns bebyggelse ca. 1570-1700 (Niels Jørgen Poulsen). Det overlades til andre med større indsigt i den lidt ældre landbohistorie at give et dækkende signalement af artiklernes indhold og betydning.

Vi bevæger os hastigt et århundrede frem i tiden, altså den historiske. Til den ende bragte *Landbohistorisk Tidsskrift* en række artikler om udviklingen i det 18. århundrede.¹⁰⁷ Flemming Mikkelsen behandlede her de samfundsmæssige virkninger af de konstaterede klimaændringer gennem 200 år.¹⁰⁸ Med det formål at tegne en profil af vejrligets indflydelse på høstresultatet og dermed ernæringssituati-

onen i den førindustrielle tidsalder søger forfatteren her at sammenholde historiske udsagn om produktions- og prisudvikling i Danmark med de forholdsvis få vidnesbyrd, der er overleveret om den klimatologiske udvikling.

Selv om Flemming Mikkelsen mener at kunne spore en vis sammenhæng mellem dårlige høstår – højere kornpriser – ringere forsyningsforhold og stigende dødelighed, dokumenterer de citerede kildesteder nok så meget det pres, en dårlig høst kunne lægge på den stedlige godsejer som den moralsk ansvarlige for beboernes forsyning med korn.

I denne sammenhæng giver jeg en kortfattet oversigt over landbrugets økonomiske udvikling i det 18. århundrede.¹⁰⁹ I konklusionen på undersøgelsen sættes de indrømmet få danske tal om landbrugsproduktionens størrelse og betydning ind i en international sammenhæng, eftersom der ikke mindst i den engelske debat om *the agricultural revolution* kan iagttages mange parallelle problemstillinger. De udskrevne prisoplysninger fra de danske godsregnskaber tegner et konjunkturforløb, der har 1750 som en skarp grænse. Før den tid er der tale om et langstrakt, ikke særlig markeret forløb i opadgående retning; efter 1750 bliver udsvingene mere udtalte med tydelige op- og nedgange som f.eks. i anden halvdel af 1770'erne og 1780'erne, men lavpunkterne ligger et betydeligt stykke over niveauet før 1750.

Jens Holmgaards artikel om kapitalstakstens tilblivelsessituation behandler et lille udsnit af det materiale, som findes bevaret herom i danske bispearkiver.¹¹⁰ Kort fortalt klagede Aalborgs købmænd 1715 til stiftøvrigheden over, at de gejstlige plejede deres egne interesse ved at sætte kapitalstaksten og dermed en del af deres aflønning for højt. Købmændene kunne på deres side umuligt betale landmændene den pris for kornet, som

herved var sat. Deri fik de ikke medhold.

Claus Bjørns skildring af bøndernes svar på den kgl. opfordring af 15. april 1768 om at ytre sig om deres situation er tidligere omtalt.¹¹¹ I Birgitte Bruun Wolters arbejde omkring Roskilde Klosters godshistorie følges udviklingen i klostrets administration af sit jordegods fra oprettelsen i 1699 til bortforpagtningen i 1852.¹¹² Her spores ikke noget udtalt ønske for at befordre landbrugsudviklingen på godset, snarere et ønske om at sikre en fast, årlig indtægt fra hovedgårdsavlen og bøndergodset.

En agrarøkologisk funderet variant over landbo- og landbrugshistorien

S.P. Jensens egnhistoriske forfatterskab

S.P. Jensen havde gennem sin mangeårige ansættelse i de øverste landbrugsorganisationer skrevet en række landøkonomiske rapporter, som indgik som materiale i de landbrugspolitiske forhandlinger om erhvervets placering i en aktuel sammenhæng. Allerede da lagde han vægt på at anskue landbrugets forhold i et længere, historisk perspektiv, og det ledte ham frem til dybtgående studier over den egnhistoriske udvikling på Stevns, hans fødestavn. Især fængsledes han af Gjorslev gods' noget skiftende historie, sådan som den er dokumenteret i såvel godsarkivalier som materiale i offentlige arkiver.

En første frugt af S.P. Jensens landbohistoriske studier blev en artikel om Stevns Klint som historisk arbejdsplads.¹¹³ Her vises det ret entydigt, hvor stort et aktiv stenudskæringen på klinten var for Gjorslev gods, særlig i det 19. århundrede, hvor op til 75 arbejdere var beskæftiget på den lidt farlige ar-

bejdsplads. Selv om udskæringen ikke var egentligt hoveri, fandt bønderne det forståeligt nok som en ekstra byrde at skulle skære de tunge sten ud med tidens primitive redskaber.

Næste afhandling fra S.P. Jensens hånd om Stevnsbøndernes historie blev en fremstilling af de tidlige reformer, som Gjorslevs ejer 1743-1772 Christen Lindencrone gennemførte i årene 1767-71 på sine godser Gjorslev og Søholm.¹¹⁴ Trods bøndernes uvilje mod denne reform blev deres hoveri afløst af en fast pengesum, 12 rdl., og desuden fik de deres gårde overladt »til evindeligt ejendom«, dvs. arvefæste. Disse studier udvidedes i de følgende år gennem S.P. Jensens bidrag til en skriftserie om landsbyer på Stevns, som en arbejdsgruppe under Stevns Museum publicerede i årene 1982-86.¹¹⁵ S.P. Jensen fremlagde her tre større og mindre arbejder omkring bondelandbrugets udvikling på Stevns. Først præsenteredes kort de 25 landsbyer med deres tilliggende på 9.500 ha dyrket areal, sådan som det opmålt ved matrikuleringen i 1682.¹¹⁶ Der var tale om ret store landsbyer med Strøbys 52 bøndergårde som den største. De fleste af disse landsbyer udskiftedes 1794-1815, og 2/3 af dem udflyttedes til deres nye, samlede marklod. Landsbyerne blev dog hurtigt befolket igen; lokalbefolkningen voksede i hundredåret 1790-1890 med mindst 40%.

I de to følgende artikler skrev S.P. Jensen i realiteten bondelandbrugets historie på Stevns fra stavnsbåndstiden og til 1914. Udviklingen i det 18. århundrede karakteriseredes af lokale reformer, de allerede omtalte på Gjorslev og af grev A.G. Moltke til Juellinges forsøg på at befordre overgangen til koppelbrug og andre tekniske forbedringer.¹¹⁷ Koppelbrugets indførelse ville i sammenhæng med en udskiftning af såvel landsbyjorden som overdrevene indebære en fremgang i foldudbyttet fra 4½ – 5 fold til 8-9 fold el-

Figur 8. Afdelingschef i De Danske Landboforeninger, S.P. Jensen (tv), f. 1918, i 1966 sammen med Landbrugsrådets præsident, Anders Andersen og direktør Arne Christiansen. S.P. Jensens historiske forskning blev intensiveret, da han i begyndelsen af 1980'erne fratrådte sin administrative stilling. (Fotograf: Kurt Nielsen. Nordfoto).

ler mere, især når det kobledes sammen med bedre afvanding og mergling.¹¹⁸ Desuden ville der ikke længe stå eller snarere *ligge* 2-3 radmagre køer i stalden, men 5-6 velfodrede eksemplarer med en årlig mælkeydelse på 6-800 kg.

Da det til forfatterens store tilfredshed lykkedes for bønderne at komme ud af »*det ulykkelige og skadelige fællesskab*«, som Lille Heddinges bymænd formulerede det efter endt udskiftning 1799, oprandt lidt efter lidt den berømte kornsalgsperiode eller med S.P. Jensens udtryk »*hvede- og ærte dyrkningstiden*« 1835-80. Jorden til en bondegård inddeltes da typisk i 7 skifter med sædfølgen brak – hvede eller rug – byg – ærter – havre med frøudlæg og 2 år med græs, og det gav i 1870'erne et gennemsnitsudbytte på 11-12 fold. Tilsvarende 3-dobledes mælkeudbyttet.

Derpå fulgte den store omlægning til animalsk produktion, som resulterede i en ny 3-dobling af køernes mælkeydelse, koblet sammen med en nærmest eksplosiv ekspansion inden for svineholdet. Overalt skød andelsmeje-

rier frem, men nu med bønderne selv som initiativtagere. Tidligere havde det været herregårdsforpagterne på Gjorslev og Søholm og fra 1850'erne kvægavlscentret på godset Juellinge, som havde været forbilledet.

I et vist omfang havde S.P. Jensen her kunnet drage nytte af en dagbog med tilhørende regnskaber fra perioden 1867-1917/18, ført af gårdmand Hans Christian Sørensen fra gården Porsager i Holtug. Den kunne S.P. Jensen senere fremlægge i et omfattende resumé, hidsat fyldige kommentarer.¹¹⁹ Her kan man punkt for punkt følge S.P. Jensens udviklingsskema for den gradvise omlægning eller med forfatterens ord »*systemskiftet*« fra 1860'ernes slutning til 1. verdenskrig.

S.P. Jensen er ingen ven af store, flotte generaliseringer. Det demonstreres gennem en påpegning af, at selv i kornsalgsperiodens store tid dyrkedes på denne gård kun halvdelen af de 47 tdl. med korn, og af høstudbyttet solgtes kun 40% eller 2½ tdl. pr. tdl. mod et landsgennemsnit på 1½ tdl. Omlægningen ses som en glidende proces

med kreaturholdets gradvise forøgelse som selve krumtappen. Da man her som andetsteds fik for lidt udbytte af gårdens eget mejeri, så man straks den store chance ved at melde sig ind i andelsmejeriet i Holtug, da det åbnede 1884. På få år fik man 20-25% øget indtjening, og mælken erstattede kornet som den største indtægtskilde. Da gården i 1895 gik ind i Køge Andels-Svineslagteri af 1890, fordobledes svineproduktionen til 50 slagterisvin om året. Hans Chr. Sørensen blev en holden mand, som i 1907 byggede sig en helt ny gård i byens udkant, finansieret ved egne midler. Den samme forklaringsmodel anlægges også i en skildring af købstaden Store Heddinges landbrug.¹²⁰ I realiteten var byen for en forvokset landsby at regne, også rent landbrugsmæssigt, omend med den principielle forskel, at *gårdbrugere* og *gårdejere* her som oftest var identiske. De brogede ejendomsforhold bevirkede, at købstadsjorden blev udskiftet så tidligt som i 1784. Senere gennemgik området en større opsplnitning i mindre parceller.

En lignende dybdebehandling af et mindre område præsterer S.P. Jensen i en studie over sognet og landsbyen Varpelevs ældre historie.¹²¹ Her lå i det 18. århundrede ca. 20 gårde og nogle få huse med en befolkning på 143 i 1769. Bønderne sukkede her over den ekstraordinært store skattebyrde, de var blevet pålagt gennem en ufordelagtig matrikulering i 1682. Uligheden i forhold til andre byer blev først udlignet ved den nye matrikulering 1809-10. Varpelev-mændene havde dog andre odds imod sig. Ejeren af Gjorslev gods siden 1793 Jacob Brønnum Scavenius tilbagekøbte rent faktisk 9 af de 19 arvefæstegårde, hans forgænger havde overdraget deres brugere. Til trods herfor viste udviklingen i det 19. århundredes Varpelev akkurat de samme takter som andetsteds på Stevns.

S.P. Jensen om den danske landbrugsudvikling som helhed

Sideløbende med sit egnshistoriske forfatterskab har S.P. Jensen ved forskellige lejligheder ytret sig principielt om den rigshistoriske udvikling på landbrugsområdet. Hans udgangspunkt har her været en landbrugsvidenskabelig tolkning af de naturgivne og historisk betingede grundvilkår, som dansk jorddyrkning til enhver tid har været underkastet. Dermed viderefører han den tradition, som søger sin oprindelse i Gregers Begtrup og O.C. Olufsens landøkonomiske rydningsarbejde i årtierne efter de store landboreformer og som fortsattes af amtsbeskrivelsernes respektive forfattere samt af Landbohøjskolens landøkonomiske forfatterhold med navne som J.B. Krarup, S.C.A. Tuxen, V.E. Maahr, O.H. Larsen, E. Lindhard, Aksel Milthers og Carl Thomsen. At Falbe Hansen-traditionen også har spillet en stor rolle for den landøkonomiske historikerretning, bør heller ikke overses.¹²²

S.P. Jensen indledte denne del af sit forfatterskab med en kort oversigt over landbrugets rent teknologiske udvikling gennem de sidste 200 år,¹²³ og gik herefter videre til at analysere baggrunden for landbrugsproduktionens 25-30-dobling i Danmark i samme tidsrum.¹²⁴ Med de vanskeligheder, fraværet af sikre tal rejser i den forstatistiske periode, mener S.P. Jensen at kunne følge gangen i kornproduktionens trinvise vækst fra godt 5 mill. tdr. omkring 1750 over 8-9 mill. tdr. kort efter år 1800 og 9-10 mill. tdr. 1837-38 til godt 20 mill. tdr. i 1880'erne. Materialet hertil er for den ældre periodes vedkommende samtidens egne skøn, sammenholdt med kalkuler over forbrugsudviklingen i samme periode. Desuden ser han på græsproduktionens størrelse, eftersom græsarealerne i det 18. århundrede udgjorde 80% af det 4,4 mill. td. ld. sto-

re landbrugsareal mod kun 20% til kornet. Ud fra et skøn over foderbehovet for det samlede dyrehold regner han sig frem til, at græsningsområderne i alt har ydet 9 mill. arealenheder (AE) mod kornmarkernes 6 mill. AE.

Frem til nutiden regnes med en 5-dobling af kornudbyttet og en 12-dobling af udbyttet af græs og grønfoder. Det 18. århundredes store landbrugsproblem var ikke – som så ofte hævdede – væksten i kornarealet på græssets bekostning, men det pauvre udbytte fra ringe ydende og hårdt belastede græsarealer, mener S.P. Jensen. Løsningen var en kombination af udskiftning og et intensivt dyrket totalareal, hjulpet frem af den rådgivning, som den formidlede landbrugsvidenskab efterhånden blev sat i stand til at præstere. Den gennemsnitlige vækst i landbrugsproduktionen siden 1750 sættes til 1,4% om året men med en lidt svagere vækst på 1% om året i periodens første halvdel.

Selv om begrebet ikke blev luftet i disse første indlæg fra S.P. Jensens side, lå der i realiteten en landbrugssøkologisk betragtningsmåde bag de fremførte ræsonnementer. Hans principielle syn på begrebet *agroøkologi* og dets sammenhæng med landbrugsudviklingen fremgår derimod tydeligt af en længere artikel fra 1987.¹²⁵ Efter hans opfattelse brugte flere af de yngre historikere i ind- og udland ukritisk økologiske begreber uden dyberegående forståelse af det komplicerede samspil mellem natur og jorddyrking, som landbrugshistorien dybest set handler om.

Som S.P. Jensen så det, var der i det 18. og 19. århundredes danske landbrug ikke tale om et overforbrug af ressourcer eller med en Falbe-Hansens udtryk »*roudrift*«. På de lerblandede jorder som i det 18. århundrede udgjorde mindst 2/3 af det samlede korn- og græsareal, var der i jordbunden opmagasineret et rigt forråd af

næringsindhold, en arv fra en periode, hvor skoven herskede overalt.

Bondens store problem var imidlertid, at han ikke havde teknik, trækraft og viden nok til at udnytte disse ressourcer. Våde og sure jorde, gennemfiltret af ukrudt, blev reglen snarere end undtagelsen. Landsbyfællesskabet med dets ageropsplitning og hårdt græssede overdrev i naturtilstand gjorde kun ondt værre. Gennem udskiftning og begyndende driftsomlægning steg kornudbyttet efter S.P. Jensens opfattelse med 15% i årene 1750-1800 eller fra ca. 850 kg. pr. ha til 1.000 kg. Derved øgedes kornproduktionen 40-50%.

I de første 60-70 år af det 19. århundrede frigjordes endnu mere af den opmagasinerede næringskapital i jorden gennem bedre jordbehandling, afvanding og mergling. Før kunne højst 1/4 af agermarken dyrkes med korn; nu fordobledes dette areal og vel at mærke besået med bedre og rigt ydende kornsorter. Desuden øgedes udbyttet betydeligt på de store græsarealer såvel inden for som uden for omdriften. Fællesgræsningen forsvandt med dens mange uheldige konsekvenser i retning af sygdomsspredning og naturens eget »avlssarbejde« mellem frit græssende dyr. På lidt længere sigt kunne jordens naturlige frugtbarhed suppleres gennem tilførsel af kunstgødning og andre næringsstoffer af forskellig art.

En foreløbig status

P. Munch skitserede det socialhistoriske og ikke mindst *socialpolitiske*, tolkningsmønster, landbohistorikerne i egen interesse burde følge, og ud fra sit førstehåndskendskab til det relevante kildemateriale omsatte Fridlev Skrubbeltrang det til praktisk handling. Bestemmende blev det, som Skrubbeltrang opfattede som oplys-

ningstidens etisk og humanistisk motiverede ønske om en tiltrængt højnelse af landbostandens levevilkår, taget i bredeste forstand. Herved dannede Skrubbeltrang skole, men påfaldende er det, at såvel hans elever som andre forskere i stigende grad erstattede de idealistiske elementer i hans historiesyn med en tilsvarende portion realisme i vurderingen af reformlovgivningens baggrund og målsætning. Paradoksalt nok radikaliseredes den socialpolitiske holdning yderligere hos mange i den yngre generation; sympatien for reformvennerne omfattede nu ikke længere godsejerne og knapt nok gård-ejerne.

I forskningsprocessen fik elementerne teori og metode øget vægt, og et idealistisk, ja folkeligt historiesyn gav i en vis udstrækning plads for en teoretisk-akademisk begrundet opfattelse. Nogle så i den sociologiske betragtningsmåde en model for en tættere analyse af landbosamfundet, andre fandt i økonomiske og organisations-teoretiske teoridannelser en farbar vej til at tolke kildernes myriader af enkeltudsagn ind i en bredere sammenhæng, hvor økonomisk motiveret rationalisme også fik plads som en gyldig forklaringsform.

Fælles for begge opfattelser er imidlertid en positiv holdning til det grundlæggende vækstmønster, som dansk landbrug har udvist gennem mere end 250 år. Til de sociale og politiske barrierer, landbo- og landbrugs-historikerne normalt opstillede som et bestemmende rammeværk omkring denne udvikling, ville tilhængerne af den landbrugsvidenskabelige historikerretning dog gerne tilføje en agro-økologisk, som i nok så høj grad bestemte vilkårene for landbrugsproduktionens og dermed vækstmønstrrets forandring over tid.

Den P. Munch-Skrubbeltrangske forklaringsform havde indtil videre bestået sin prøve, men rammeværket var

på væsentlige punkter sat så meget under pres, at kun den kildekritisk-positivistiske grundholdning hos alle implicerede afholdt det fra at sprænges.

(Fortsættes i næste nummer).

Noter:

1. Erik Helmer Pedersen: Danske husmænd i den politisk korrekte Danmarkshistorie, *Fortid og Nutid* 1996:2, s. 129-149.
2. Se f. eks. Skrubbeltrangs redegørelse: Om brugen af landbohistorisk talmateriale, *Fortid og Nutid* 1955, s. 249ff.
3. Se f. eks. hans noget indignerede gensvar på Kjærgaards anm. af *Det danske landbosamfund*: Historikerens ansvar – og kritikerens, *Fortid og Nutid* 1982, s. 445ff.
4. Jens Holmgaards anm. af Fridlev Skrubbeltrang: *Det danske landbosamfund* i *Historisk Tidsskrift* 82, s. 137ff.
5. Skrubbeltrang: *Det danske Landbosamfund*, s. 186 resp. s. 214
6. Jens Holmgaard: Alt på sin rette plads, i: Jens Holmgaard: *Alt på sin rette plads. Afhandlinger om konjunkturer, statsfinanser og reformer i Danmark i 1700-tallet*, 1990, s. 269ff. Opr. publiceret i *Fra Viborg Amt* 1988.
7. Jens Holmgaard: Eksercitsen bag kirken efter gudstjenesten. Var landmilitisen i stavnsbåndstiden en ringe byrde?, i: Holmgaard: *Alt på rette plads*, s. 225ff.
8. Jens Holmgaard: Bortforpagtningen af baroniet Lindensborgs tiender ca. 1710 til 1752, i: Holmgaard: *Alt på rette plads*, s. 80ff.
9. Jens Holmgaard: Baggrunden for kornpristigningen i Danmark i 1740, i: Holmgaard: *Alt på rette plads*, s. 102ff.
10. Jens Holmgaard: Brændevinspolitikken i Danmark 1757-1776, i: Holmgaard: *Alt på rette plads*, s. 148ff.
11. Jens Holmgaard: De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne, i: Holmgaard: *Alt på rette plads*, s. 13ff. Første gang trykt i *Erhvervshistorisk Årbog* 1954.
12. Jens Holmgaard: En jysk godsslagting. Bagge Lihmes salg af Stårupgårds bøndergods til selveje 1794-1804, i: Holmgaard: *Alt på rette plads*, s. 65ff. Første gang trykt i *Landbohistorisk Studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang på halvfjerdedsårsdagen den 5. august 1970*.
13. Jens Holmgaard: Landboreformerne – drivkræfter og motiver, i: Holmgaard: *Alt på rette plads*, s. 129ff. Første gang trykt i *Fortid og Nutid* 1977.

14. Fridlev Skrubbeltang: M.H. Løvenskiolds hoveridagbog 1795-1797, *Bol og By* 7, 1973, passim.
15. Sst., s. 23f.
16. Sst., s. 40, note 3.
17. Birgit Løgstrup: Markdrift og hoveri på Løvenborg 1771-72, *Bol og By* 8, 1974, s. 22ff. og Arne Hentze: Planmæssig drift på fæstegodset i Holbæk, Sorø og Præstø amter ca. 1790-1840, Sst., s. 58ff.
18. Arne Hentze: Planmæssig drift på fæstegods i Holbæk, Sorø og Præstø amter ca. 1790 – 1840, *Bol og By* 8, 1974, s. 58ff.,
19. Birthe Stig Jørgensen: Bønderne og udskiftningen i Hørsholm amt, i: *Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltang på halvfjerdsårsdagen den 5. august 1970*, s. 112f.
20. Jørgen Dieckmann Rasmussen: *Bønderne og udskiftningen. En undersøgelse af udskiftningen i det københavnske rytterdistrikt med særlig henblik på bøndernes holdning*, 1977.
21. Margit Mogensen: *Fæstebønderne i Odsherred. Studier over sociale og økonomiske forhold ca. 1750 – 1800*. Nr. 4 i serien *Skrifter udgivet af Lokalhistorisk Afdeling, Historisk Institut*, 1974.
22. Sst., s. 189f.
23. Asger Th. Simonsen: *Husmandskår og husmandspolitik i 1840'erne*, 1977.
24. Erik Stig Jørgensen: Hoverispørgsmålet i og omkring stænderforsamlingen i Roskilde 1835-36, i: *Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltang på halvfjerdsårsdagen den 5. august 1970*, s.199ff.
25. Karl Peder Pedersen: *Vestfynske fæstebønder. En undersøgelse af de økonomiske og sociale forhold på de vestfynske godser Erholm-Søndergårde i 1700-tallet*, 1984.
26. Fridlev Skrubbeltang: *Det danske landbosamfund*.
27. Claus Bjørn: *Bonde, herremand, konge, Bonden i 1700-tallets Danmark*, 1981.
28. Claus Bjørn: Jørgen la Cours arbejde i dansk landbrugs tjeneste, i: *For Fædrelandets bedre Flor. Festskrift til Landhusholdningsselskabets 200-års jubilæum*, publiceret som *Erhvervshistorisk Årbog* 1968.
29. Landboskolen begyndte dog allerede sin virksomhed 1.10.1867 i lejede lokaler i Nærum nord for København.
30. Claus Bjørn: Dansk mejeribrug 1881-1914, i: Claus Bjørn (red.): *Dansk mejeribrug 1882-2000*, 1982, s. 11ff.
31. Claus Bjørn: Omkring andelsmejeribevægelsens tilblivelse, i: *Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltang på halvfjerdsårsdagen den 5. august 1970*, 1970, s. 228ff.
32. Se nedenfor s. 45.
33. I 1973 indledtes udgivelsen af *The Journal of Peasant Studies*, som i sit første nr. bragte som introduktionsartikel Eric Hobsbawns skelsættende artikel »Peasants and Politics«. Hans tilgangsvinkel er den bondepolitiske, forstået på den måde, at han studerer bonden i sit samspil med repræsentanter for såvel højere som lavere socialgrupper i vedkommende landsby. Metodebrugen og forklaringsformen er stærkt tværfagligt inspireret med lån fra politologi, socialantropologi m.v.
34. Claus Bjørn: The Peasantry and Agrarian reform in Denmark, *The Scandinavian Economic History Review* XXV:2, 1977, s. 117ff.
35. Claus Bjørn: Den jyske proprietærfejdede 1790-91, *Historie* 1979, s.1ff.
36. Henry A. Landsberger (udg.): *Rural Protest. Peasant Movements and Social Change*, 1974.
37. Claus Bjørn: Bondeuro på Fyn 1768-70, *Fynske Årbøger* 1978, s. 79ff.
38. Claus Bjørn: »De danske cahiers«. Studier i bonderaktionerne på forordningen af 15. april 1768, *Landbohistorisk Tidsskrift* 1983, s. 145ff.
39. Claus Bjørn: *Frygten fra 1848. Bonde- og husmandsuroen på Sjælland i foråret 1848*, 1985.
40. Claus Bjørn: *1848. Borgerkrig og revolution*, 1998.
41. Torben Hansgaard: *Landbrugsrådets tilblivelse. Studier i landbrugsorganisationernes forhandlinger om skabelsen af en fællesrepræsentation for dansk landbrug 1880-1919*, 1976.
42. Finn Stendal Pedersen: *Fynsk landbrugs vilkår 1682. Statistiske studier i produktionsmuligheder og ejendomsstruktur på grundlag af forarbejderne til Christian V's matrikel*, 1985. I nærværende referat følges i store træk den sammenfatning, forf. selv har leveret i artiklen »Da Fyns jord blev lagt i lænker. Christian V's matrikel som kilde til belysning af produktions- og ejendomsstruktur i 1682«, *Bol og By* 1987:1, s. 7ff.
43. Finn Stendal Pedersen: Da Billesbølle bønder blev selvejere., *Bol og By* 1987:1, s. 36ff.
44. Karl-Erik Frandsen: *Vang og tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-83*, 1983.
45. Jens Holmgaard (udg.): *Fæstebonde i Nr. Tulstrup Christen Andersens dagbog 1786-97*, 1969.
46. Jørgen Dieckmann Rasmussen (udg.): *Sognefoged i Stavsholt Lars Nielsens dagbog (1771) 1789-1794*, 1978.
47. Holger Rasmussen (udg.): *Optegnelser fra*

- Holevadgården. Af Anders Andersen og sønnen Lars Andersen 1767-1863, 1982.
48. Karen Schousboe (udg.): *En fæstebondes liv. Erindringer og optegnelser af gårdfæster og sognefoged Søren Pedersen, Havrebjerg (1776-1839)*, 1983.
  49. Klaus Egeberg (udg.): *Christen Hansens dagbog - Elstrup 1766-1810*, 1986.
  50. Bodil K. Hansen (udg.): *Helene Dideriksens dagbog og breve 1875-1891*, 1984.
  51. Karen Schousboe (udg.): *Bonedagbøger - kilder til dagliglivets historie*, 1980.
  52. Ole H. Christensen (udg.): *Storlandbrug under udformning. Uddrag af danske godsforvalterbreve 1784-1792*, 1982.
  53. Sst., s. 219.
  54. Margit Mogensen og Poul Erik Olsen (udg.): *Godsejerrøster. Landøkonomiske indberetninger fra Roskilde amt 1735-1770*, 1984.
  55. Grethe Ilsoe: *Vejen til embede. En undersøgelse af udnævnelserne til kgl. retsbetjent- og magistratembede*, 1978.
  56. Birgit Løgstrup: *Dommer og administrator. Herredsfogden 1790-1868*, 1982.
  57. Birgit Løgstrup: *Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede*, 1983.
  58. Se Erik Helmer Pedersens opposition mod *Jorddrot og administrator* i *Historie* 1983, s. 87ff.
  59. Birgit Løgstrup: *Den bortforpagtede statsmagt. Godsejeren som offentlig administrator i det 18. århundrede*, *Bol og By* 1985:1, s. 21ff.
  60. Birgit Løgstrup: *Bundet til jorden. Stavnsbåndet i praksis 1733-1788*, 1987.
  61. Birgit Nüchel Thomsen m.fl.: *Dansk-engelsk samhandel. Et historisk rids 1661-1963*, *Erhvervshistorisk Årbog* 1965.
  62. Sst., s. 147.
  63. Lars Rumar: *Jordbrug og brændevinsbrænding I-II*, *Erhvervshistorisk Årbog* 1966, s. 7ff. og 1967, s. 46ff.
  64. Erik Helmer Pedersen: *Landbrugskrisen 1818-28. Et forsøg på en nuancering*, i: *Landbohistoriske studier tilegdede Fridlev Skrubbelttrang på halvfjerdårsdagen den 5. august 1970*, 1970, s. 174ff.
  65. Erik Helmer Pedersen: *Agrarbevægelsen, Fynske Årbøger* 1965, s. 153ff.
  66. Erik Helmer Pedersen: *Hedesagen under forvandling. Det danske Hedeselskabs historie 1914-1966*, 1971.
  67. Erik Helmer Pedersen: *Landbrugsraadet som erhvervspolitisk toporgan 1919-33. Studier i de danske landbrugsorganisations historie*, 1979.
  68. Se f.eks. anm. af Niels Thomsen i *Historisk Tidsskrift* 1980, s. 174ff. og Jacob Buksti i *Fortid og Nutid* 1980, s. 514ff.
  69. Erik Helmer Pedersen (red.): *De første hundrede år. Danske Slagterier 1887-1987*, 1987.
  70. Se næste nummer af *Fortid og Nutid*.
  71. Hans Chr. Johansen: *Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Bd. 1: Reformår 1784-88*, 1968.
  72. Sst., s. 144ff.
  73. Sst., s. 217.
  74. Sst., s. 219f.
  75. Hans Chr. Johansen: *Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Bd. II: Krigsfinansierungsproblemer 1789-93*, 1980, s. 57ff.
  76. Se ovenfor s. 26.
  77. Hans Chr. Johansen: *Folk og produktion på fynske gårde gennem to århundreder, Historie* 1988, s. 351ff.
  78. Hans Chr. Johansen: *Geografisk mobilitet i det 18. århundrede belyst ved eksempler fra Langeland*, i: Hans Chr. Johansen (red.): *Studier i dansk befolkningshistorie 1750-1890*, 1976, s. 189ff.
  79. Hans Chr. Johansen: *En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870, Dansk socialhistorie* 4, 1979, s. 55ff.
  80. Sst., s. 192ff.
  81. Ingrid Henriksen: *Peasants and the Market, The Scandinavian Economic History Review* 3/1990, s. 3ff.
  82. Birgit Løgstrup: *Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede*, 1983, s. 207 jfr. Ingrid Henriksen: *Peasants and the Market*, s. 6.
  83. Agnete Raaschou-Nielsen: *Danish Agrarian Reform and Economic Theory, The Scandinavian Economic History Review* 3/1990, s. 44ff.
  84. *Det agrare Danmark og det industrielle gennembrud 1860-1914, Bol og By* 2. rk., nr. 1, 1977.
  85. Stig Günther Rasmussen: *Fæstegodssalg på østjyske majorater. En metodisk og administrationsteknisk studie*, sst., s. 92ff.
  86. Inger Jensen: *En undersøgelse af dræningens rentabilitet 1850-1885. Et sammendrag af speciale i politstudiet (1975)*, sst., s. 81ff.
  87. Svend Aage Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark, bd. II: 1914-72*, 1974, s. 242. Jfr. Inger Jensen: *En undersøgelse af dræningens rentabilitet*, s. 90.
  88. Sven B. Nielsen: *Landbrugseksportens varernæssige sammensætning og geografiske spredning 1860-90, Bol og By* 2. rk. nr. 1, 1977, s. 37ff.
  89. Claus Bjørn: *Fællesmejerierne - En fase i dansk mejeribrugs udvikling 1860-1890*, sst., s. 65ff.
  90. Peter Thonning Olesen: *Omlægningen fra vegetabilsk til animalsk produktion i dansk landbrug efter ca. 1850*, sst., s. 10ff.

91. Jørgen Witte: Landarbejdernes kår 1850-90, sst., s. 113ff.
92. Hans Chr. Johansen: *Den økonomiske og sociale udvikling i Danmark 1864-1901*, 1962, s. 189. Jf. Jørgen Witte: *Landarbejdernes kår*, s. 128.
93. Landbrug og samfund i det tyvende århundrede, *Landbohistorisk Tidsskrift. Bol og By* 2. rk., nr. 3, 1980.
94. Bernhard Hagen: Georgeismen i dansk politik 1902-1933, sst., s. 9ff.
95. Anders Ture Lindstrøm: Landbrug og arbejdsmarked 1919-26, sst., s. 39ff.
96. Ervin Nielsen: Dansk Landmandsforening 1915-22. En foreløbig analyse, sst., s. 131ff.
97. Kaj Rostvad: Dansk landbrug og handelsforhandlingerne mellem Danmark og Storbritannien 1932-33, sst., s. 67ff.
98. Ebbe Foged-Nielsen: En landbrugets enhedsfront?, sst., s. 113ff.
99. Erik Helmer Pedersen: Andelsideologi og landbrugspolitik 1933-36, sst., s. 159ff.
100. Jacob A. Buksti: De erhvervspolitiske konsekvenser for dansk landbrug af afvandringen fra erhvervet efter 2. verdenskrig, sst., s. 93ff.
101. Landbruget og landbrugskrisen 1818-28, *Landbohistorisk Tidsskrift. Bol og By*, 2. rk., nr. 6, 1984.
102. Søren Olesen: Det danske landbrug 1815-30 – en undersøgelse af det danske landbrugs produktions- og afsætningsforhold, sst., s. 9ff.
103. Jens Skriver: Fr. Chr. Güldenchrone og 1820'ernes landbrugskrise. Godsøkonomien ved Wilhelmsborg og Moesgård 1788-1824, sst., s. 43ff.
104. Merete Johansen: Landbrugskrisen 1818-28 og gårdmændene. En lokalundersøgelse, sst., s. 89ff.
105. Lars Denhardt Nielsen: Den landøkonomiske debat i Danmark under landbrugskrisen 1818-28, sst., s. 111ff.
106. Forvaltning og ejendomsstruktur i det syttende århundrede. *Landbohistorisk Tidsskrift. Bol og By*, 2. række nr. 4, 1982.
107. Landbruget i det 18. århundrede. *Landbohistorisk Tidsskrift. Bol og By*, 2. rk, nr. 5, 1983.
108. Flemming Mikkelsen: Klimaændringer og samfund ca. 1500-1700, sst., s. 9ff.
109. Erik Helmer Pedersen: Dansk landbrugsudvikling i det 18. århundrede, sst., s. 43ff.
110. Jens Holmgaard: Kapitelstaksters tilblivelse. En strid mellem Ålborgs borgmester og købmænd og Ålborg stifts gejstlighed om kapitelstaksterne for 1715, sst., s. 77ff.
111. Se ovenfor s. 39.
112. Birgitte Bruun Wolter: Roskilde Klosters gods 1699-1852, sst., s. 107ff.
113. S.P. Jensen: Stevns Klint som arbejdsplads i ældre tid, i: *Stevns Klint*, udg. af Stevns Museum, 1979, s. 35ff.
114. S.P. Jensen: Lindencrones reformer på Gjorslev gods 1767-71, *Årbog for Historisk Samfund for Præstø amt* 1984, s. 10ff.
115. Jens Herluf Jensen, S.P. Jensen m.fl. (red.): *Landsbyer på Stevns – før og nu*, I-IV, 1982-86.
116. S.P. Jensen: Hvad drejer det sig om?, sst., I, s. 11ff.
117. S.P. Jensen: Landbrug og landsbyliv på Stevns i 1700-tallet, sst., III, s. 6ff.
118. S.P. Jensen: Landbruget på Stevns fra udskiftningen til 1914, sst., IV, s. 38ff.
119. S.P. Jensen: Landbrugets systemskifte 1870-1914 belyst gennem dagbøger og regnskaber fra en enkelt gård, *Bol og By* 1985:2, s. 56ff.
120. S.P. Jensen: Landbruget i Store Heddinge gennem 200 år, i: *Store Heddinge før og nu*, udg. af Stevns Lokalhistorisk Arkiv, hæfte IV, 1996, s. 7ff.
121. S.P. Jensen: Træk af Varpelev sogns og bys historie 1650-1800, *Årbog for Køge Museum* 1996, s. 5ff.
122. Om Falbe-Hansen-syndromet, se: Erik Helmer Pedersen: *Husmandslinjen*, s. 131ff.
123. S.P. Jensen: Den teknologiske udvikling, *Tidsskrift for Landøkonomi* nr. 4, 1982.
124. S.P. Jensen: Træk af udviklingen i landbrugsproduktionen gennem 200 år, *Tidsskrift for Landøkonomi* 1985, s. 273ff.
125. S.P. Jensen: Agroøkologi og landbrugsudvikling i det 18. og 19. århundrede, *Bol og By* 1987:2, s. 82ff.